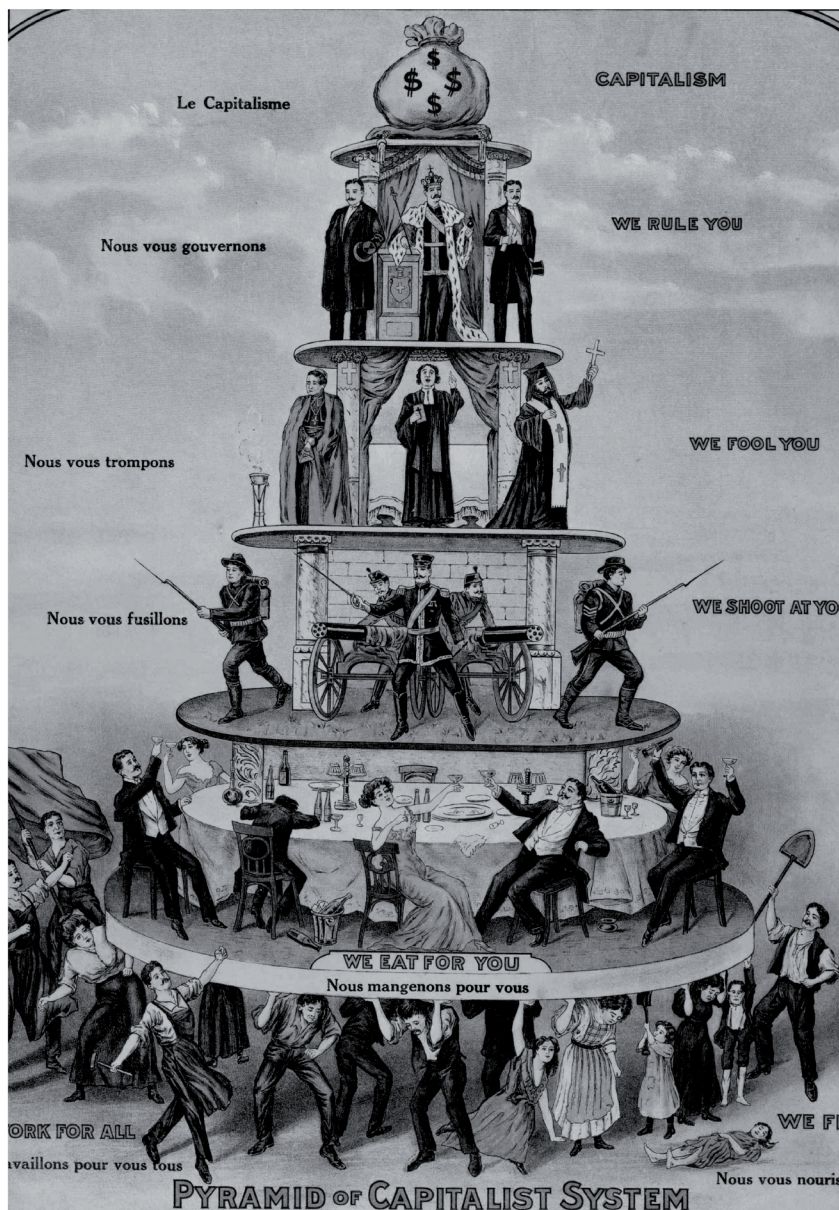

Éber Márk Áron

OSZTÁLYSZERKEZET MAGYAR-ORSZÁGON GLOBÁLIS PERSPEKTÍVÁBÓL

Hogyan jellemezhető a magyarországi osztályszerkezet? E félperifériás osztályszerkezet történeti alakulása milyen osztályviszonyokat és osztálypozíciókat formált ki napjainkra, a 2008, illetve 2010 utáni időszakra? E tanulmány a magyar társadalom osztályszerkezetét a kapitalista világ gazdasági rendszerbe ágyazott, félperifériás osztálystruktúráként értelmezi. E viszonyok feltérképezéséhez az elemzés első lépésben az osztályviszonyokat szervező tőke–munka–viszony, valamint a tőkés világ gazdasági rendszert szervező centrum–periféria-viszony összekapcsolódásának vizsgálatával jut el. Második lépésben e tanulmány globális és történeti összefüggésbe helyezve megvizsgálja a helyi állam osztályszerkezet-formáló hatását, valamint a politikailag is megszerveződő osztályok és osztályszövetségek (politikai-gazdasági tömbök) küzdelmét az állam kulcspozícióinak megszerzéséért. Az elemzés végezetül választ kínál arra a kérdésre, hogy miként szervezhette uralkodó osztállyá magát az állam megszerzéséért folytatott küzdelemben 2010-ben győzelmet arató politikai-gazdasági tömb, milyen viszonyt alakított ki az alávetett osztályokkal (a helyi munkával), a köztes és közvetítő osztályokkal, valamint a helyi munkával termelő három fő tőkefrakcióval.

Hogyan alakult az osztályszerkezet Magyarországon az elmúlt évtizedekben? Hogyan jellemezhető e kapitalista világ gazdaságba ágyazott félperifériás osztályszerkezet ma? A kérdés megválaszolásakor abból indulok ki, hogy osztályszerkezete a kapitalizmusnak van, nem pedig egyes nemzetállamoknak. Magyarországon ebből következően nem egy „szuverén” nemzetállam „autonóm” társadalmának önmagában totalitást képező belső osztályszerkezete mutatkozik meg, hanem a kapitalista világ gazdasági rendszer osztályszerkezete. A lokális osztályszerkezetek formáiban is a kapitalista világ gazdaság globális osztályszerkezete mutatja meg magát. Magyarország esetében egy félperifériás, kelet-közép-európai, poszt-államszocialista társadalom helyi osztályszerkezete. E helyi társadalomszerkezet tehát nem egy külön világ, az egyedülálló és sajátos magyar nemzet, magyar társadalom vagy „magyar univerzum” belső önmozgásának terméke. A magyar társadalom félperifériás osztályszerkezetében a kapitalista világ gazdasági rendszer globális osztályszerkezete mutatkozik meg.

Kiindulásképpen az osztályszerkezet-elemzés kulcsfogalmait ismertetem, hogy a segítségükkel – négy mindennapinak ható, de fiktív példán keresztül – bemutathassam tőke és munka termelőviszonyát, valamint a munka tág (a szűken vett bér munkánál átfogóbb) fogalmát, tőkefelhalmozás és munkaerő-újratermelés ellentmondását. Ezt követően a tőkés világ gazdasági rendszer centrum–periféria tengelyét és világszintű munkamegosztásának alapfogalmait ismertetem, hogy a segítségükkel a magyar társadalom osztályszerkezetét a tőkés világ gazdasági rendszer egyik félperifériás, kelet-közép-európai osztályszerkezeteként értelmezhessem. A legalapvetőbb osztályviszonyok felvázolását követően – melyhez a tőke–munka, valamint a centrum–periféria viszonyok keretkapcsolatából születő

kategóriákat használom fel – történetileg értelmezem a félperifériás kelet-közép-európai térség államszocialista, valamint poszt-államszocialista viszonyait. A helyi, magyar állam osztályszerkezet-formáló hatásait elemezve a centrumra jellemző középosztály kategóriája helyett bevezetem a köztes, illetve közvetítő osztályok fogalmát, ezeket ugyanis alkalmasabbnak látom a félperiférikus és periférikus osztályszerkezetek elemzésére. Végezetül az így felfogott osztályszerkezet államformáló hatását elemezve történetileg vázoló fel, miként látom értelmezhetőnek e meglehetősen összetett viszonyrendszerben a 2008 és 2010 utáni magyar társadalom osztályszerkezetét. A tanulmány végén így világossá válik, hogy miként formálhatta magát 2010 után uralkodó osztállyá a korábban elsősorban a hazai tőkével szövetségre lépő politikai-gazdasági tömb. Mint ahogyan az elemzés végezetül megvilágítja azt is, hogy az uralkodó osztály a magyar állam segítségével hogyan szervezte meg úgy a magyarországi tőke–munka–viszonyokat, hogy félperifériás hegemoniájával szemben egyelőre se az alávetett osztályok (mindenekelőtt a félperifériás, helyi munka), se a köztes, illetve közvetítő osztályok ne tudjanak számottevő ellenállást kifejteni. Egészen addig, amíg a 2010 után kiépült új, felhalmozási rezsim biztosítja a transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézetekbe szervezett centrumtőke tőkefelhalmozásának megfelelő ütemét, illetve profitkinyerésének elvárt mértékét.

AZ OSZTÁLYSZERKEZET-ELEMZÉS KULCSFOGALMAI

OSZTÁLYHELYZET, OSZTÁLYVISZONY, OSZTÁLYSZERKEZET

Az osztályhelyzetek és az osztályviszonyok elemzése az élet termelésének és újratermelésének folyamatában, a munka társadalmi megosztásának rendjében elfoglalt helyzetek, valamint e helyzetek közti viszonyok vizsgálata. Osztályt ennek megfelelően azok képeznek, akik az élet (újra)termelési viszonyainak rendszerében közös osztályhelyzetben vannak, vagyis akik a társadalmi munkamegosztás rendjében azonos (vagy legalábbis viszonylag hasonló) osztálypozíciót foglalnak el.¹ Az *osztályszerkezet* fogalma az osztályénál valamivel pontosabban fejezi ki, hogy az osztályok esetében sohasem abszolút pozíciókról, hanem minden esetben más osztályhelyzetekhez való *viszonyukban* meghatározódó

1 Az osztály ilyen meghatározás a legközelebb Erik Olin Wright meghatározásához áll: Wright 1979: 14–18, vö. Wright 1985.

osztályhelyzetekről van szó. Az osztályszerkezet az osztályviszonyok összessége, amin belül a különböző osztályhelyzetek *egymáshoz képest* határozódnak meg. Az osztályhelyzetek így mindig az osztályviszonyok által meghatározott, *viszonylagos* helyzetek.²

A következőkben négy fiktív példa segít e meghatározásokat életszerűbbé tenni. Egy pénzügyi kisvállalkozást tulajdonló és vezető mérlegképes könyvelőnek, egy kisvárosi kórház osztályvezető főorvosasszonyának, egy saját földjén önállóan gazdálkodó mezőgazdasági őstermelőnek vagy egy német transznacionális járműipari nagyvállalat gyártósorán dolgozó betanított munkásnak lenni nem abszolút pozíciót, hanem négy relatív osztályhelyzetet jelent. E pozíciók más pozíciókhoz képest határozódnak meg, más osztályhelyzetekhez fűződő viszonyaikból nyerik tulajdonságaikat. A közkórház osztályvezető főorvosasszonyának osztálypozíciója például elsődlegesen kórháza igazgatójához, más osztályok vezető és beosztott orvosaihoz, az ápolókhoz és a betegekhez, a háztartásában alkalmazott takarító és vasalónőhöz fűződő viszonyában nyeri el pozicionális sajátosságait. Az osztályhelyzetek így minden esetben osztályviszonyok által, más osztálypozíciókhoz képest határozódnak meg. A főorvosasszony relatív osztálypozíciója talán más országok kórházaiban is más lenne (két évig Dél-Angliában dolgozott beosztott orvosként, ekkor ezt megtapasztalta), de már hazai magánpraxisában is eltérő közkórházi pozíciójához képest. Az osztályhelyzetek tehát minden esetben *viszonylagosak*: más osztályhelyzetekhez képest, a hozzájuk *fűződő viszonyukban* meghatározódó osztálypozíciók.

Az osztályhelyzetek és az osztályviszonyok összekapcsolódva osztályszerkezetet alkotnak, ami összességében megszabja a különböző osztálypozíciókat betöltő emberek munkáját, jövedelmeit, életfeltételeit, életkilátásait és életesélyeit is. A német transznacionális járműipari nagyvállalat gyártósorán dolgozó betanított munkás munkája (munkafeltételei, munkaideje, munkabére), lakhatása (lakókörülményei, lakbére, rezsije, háztartásának belső munkamegosztása) szintén összefüggésben áll egy sor másik osztálypozícióval, más osztályhelyzetekhez való viszonyaiban minősül kedvezőnek vagy kedvezőtlennek, előnyösnek vagy hátrányosnak. Az osztályszerkezet ebben az értelemben nem pusztán mennyiségi, hanem minőségi különbségeket is meghatároz. Nem merül ki a több és kevesebb *mennyiségi* különbségeiben, hanem ezen felül viszonyok és viszonyulások *minőségi* eltéréseiben is kifejeződik (Wright 1979: 17). Az osztályhelyzetek mozgása, az osztályszerkezet átalakulása ugyancsak más osztálypozíciókhoz képest, azokhoz fűződő viszonyukban megy végbe. Az osztályviszonyok valóságos cselekvők valóságos osztályhelyzeteinek valóságos átalakítása révén formálódnak. A járműipari gyártósorán dolgozó betanított munkás például csatlakozik a sztrájkba hívó szakszervezethez, majd közös érdekérvényesítésük nyomán javít

2 Ezt főként Pierre Bourdieu hangsúlyozza, vö. Bourdieu [1966] 1971, [1978] 2014, [1979] 2010, [1985] 2013.

élethelyzetén és munkafeltételein: másokkal együtt kedvezőbb munkabért, jobb lakhatási körülményeket, előnyösebb munkaidőbeosztást vív ki magának.

NÉVLEGES ÉS VALÓSÁGOS OSZTÁLYOK

E példa segít pontosítani az osztály fogalmát is. Az osztályok – és különösen a munkásosztály – az esetek túlnyomó többségében csak névlegesek. Közös osztályhelyzeteken osztozókat jelent, akik azonban e közös (vagy legalábbis hasonló) helyzetüket nem ismerik fel, vagy ha felismerik is, ebből nem formálódik közös cselekvés. Az osztályok és különösen a munkásosztály így – az esetek döntő többségében – csak „papíron”, névlegesen alkotnak egy osztályt.³ Noha a közös osztályhelyzetben osztozók alapvetően szervezetlenek, megszerveződhetnek (megszervezhetik önmagukat) egy szakszervezet, mozgalom vagy párt által; ez esetben névlegesből valóságos osztállyá válnak. Az osztályképződés sikere, valamint az osztállyá formálódás foka egyfelől a tudatosítás, az aktivizálás, az osztállyá szervezés hatékonyságától függ (vagyis az osztályt *kívülről* formáló hatásoktól), másfelől pedig a névleges osztály munkáján önmaga valóságossá tételén: öntudatosodásán, önszerveződésén, aktivizálódásán (az osztályt *belülről* formáló hatásoktól).⁴

Semmi sem garantálja azonban, hogy a közös osztálypozícióban osztozó névleges osztályok szükségképpen valóságossá fognak válni. Nincs olyan történelmi vagy történetfilozófiai szükségszerűség, ami ezt elkerülhetetlenné tenné. Korántsem biztos, hogy a munkásosztály a történelem tárgyából szükségképpen a történelmet formáló alannyá válik vagy fog válni (vö. Lukács [1923] 1971). Ahogyan ez nem szükségszerű, úgy azonban nem is lehetetlen. Egyáltalán nem kizárható, hogy a névleges osztályok valóságos, közösen cselekvő osztállyá szerveződjenek, ahogyan azt az osztályok halálát vizionáló álláspont véli (Pakulski–Waters 1996). Ahogyan a tudatosulás, az aktivizálódás és a megszerveződés nem szükségszerű, úgy a tudatvesztés, a passzíválódás, a felszámolódás sem egyszer s mindenkorra lejátszódott folyamat. Mindkét irányú átalakulás lehetséges. Névleges és valóságos osztály megkülönböztetése ráadásul nem is egy kétértékű változó, amelynek csak 0 és 1 állása van, hanem egy kontinuum: a folytonos empirikus lehetőségek két szélső értéke. Legnagyobbbrészt a példabéli járműipari betanított munkásokon, szakszervezeteken, mozgalmakon és pártokon, különösen pedig szervezőmunkájuk eredményességén múlik, hogy időlegesen valóságos osztállyá tudják-e kovácsolni a közös vagy legalábbis hasonló osztályhelyzetben lévőket.

3 A „papíron lévő” osztályok koncepciójáról részletesebben: Bourdieu [1979] 1984: 466–484, [1979] 2010, [1985] 2013: 166–167, [1994] 2002: 21–24.

4 Részletesebben: Bourdieu [1979] 1984: 397–484; [1981] 1987, [1984] 1988, [1985] 2013: 167–177, [1994] 2002: 21–24, 1998. Vö. Fáber 2018.

Az aktivizálódás e mellett természetesen nagyban múlik a munkáltatón, a tőke képviselőin (a járműipari vállalat menedzsmentjén, HR osztályán), akik természetesen messzemenőkéig ellenérdekeltek a munkások közös fellépésében.

AZ OSZTÁLYSZERKEZET TENGELYE: TŐKE ÉS MUNKA

Közös társadalmi világunkat az emberiség a természettel folytatott anyagcsere révén, egymást követő nemzedékek munkájával építette fel. A munka munkaerő és munkaidő befektetése révén – másokkal összhangban – kifejtett termelő és értékkeremtő tevékenység. A munka terméke és a benne kifejeződő érték az emberi világ részét képezi: felhasználható, elfogyasztható, illetve elcserélhető. A saját földjén gazdálkodó, önálló mezőgazdasági őstermelő kukoricát természetve például munkája eredményének nagy részét a terménypiacon értékesíti, amivel több hónapra előre fedezi megélhetését. Ha az ilyen módon befolyó jövedelmét nem fogyasztja el teljes egészében, hanem bevételeit tőkésítve fejlettebb technológiát (például egy új traktort) vásárol vagy újabb földterületet vesz meg (esetleg bérel ki), akkor munkájából tőkét képez. A tőke felhalmozott, egyben megalvadt munka: olyan termelőeszköz, amely jól megforgatva – további munka befektetése esetén – újabb hasznot hoz. A következő betakarításnál szerencsés esetben több kukoricát állít elő s ezzel a korábbinál nagyobb jövedelmet ér el. Gazdánk önálló vállalkozó: saját munkájából, saját földjén saját tőkéjével, azaz saját termelőeszközeivel (traktorjával, tudásával) termel, terményeit aztán saját kapcsolatait is felhasználva értékesíti. Tőke és munka már ezen a ponton elválik egymástól, noha ez esetben még mind munkaerejét, mind tőkéjét egyazon gazda birtokolja.

A MUNKA TÁG FOGALMA

Ténylegesen azonban sem őstermelőnk, sem járműipari betanított munkásunk, sem főorvosasszonyunk, sem könyvelőnk nem egyedül él. Háztartásukban, családjuk tagjaival megosztják javaikat és megosztják a munkát is (lásd: Dunaway [2012] 2018). Az őstermelő és a munkás otthonában a háztartási munka nagyobbik részét feleségük végzi (lásd: Secombe [1974] 2018). A munkás gyermekeiről elsősorban a feleség és a két nagymama gondoskodik, a munkás apját, az idős nagyapát is ők gondozzák, a bevásárlást, a főzést, a takarítást javarészt mind-mind ők végzik el. Kora hajnalban, a gyártósoron dolgozó munkás utcai és munkaruháját, valamint reggelijét ugyanúgy a háziasszony mossa, vasalja és készíti elő, ahogyan a gazda vacsoráját is felesége teszi az asztalra informálisan végzett,

reproduktív munkája termékeként. *Informális* ez a munka, amennyiben a szerződéses bémunkaviszonyokon kívül, tehát nem formális keretek között végzi. És *reproduktív* ez a háztartáson belül végzett munka, amennyiben újra és újra kielégíti a mindennapi élet szükségleteit, és a munkaerőt újratermelő feladatokat lát el.⁵

A társadalmi újratermelés keretében, a háztartáson belül végzett informális munka is értéket állít elő, ám közvetlen módon mégsem értékesül. Az esetek döntő többségében nem bémunka, így nem jár érte sem munkabér, sem később nyugdíj, de profit és járadék sem. Ez az informálisan végzett reproduktív munka *mégis* szükséges ahhoz, hogy mind a munkás, mind az őstermelő produktív munkát fejthessen ki (munkabérért, illetve profitért). E háztartáson belüli, informális reproduktív munka „fizetetlenül” és „láthatatlanul” ugyan, de a *részévé válik* a formális produktív munkának (Csányi, Gagyí és Kerékgyártó 2018). *Hozzájárul* a bémunkás munkabéréhez és az őstermelő profitjához, *beolvad* formális termelő munkájukba, de a nélkül járul hozzá, hogy a munkás esetében a munkáltató, a gazda esetében pedig a kukoricát forgalmazó terménypiac megtérítené azt. A munkás eladott munkaerejéért cserébe kapott munkabér tehát a háziasszony munkáját is magába foglalja, annak árát azonban nem kapja meg (lásd e lapszámban: Csányi 2019). A gazda profitjában sincs külön rész, ami a kukoricatermesztéshez szükséges informális reproduktív munkáért járna. A befektetett teljes munkaidő és munkaerő, az abból képződő bér, haszon vagy annak tőkésített formája (a termelőeszköz, a traktor, a föld) már egyenlőtlenül oszlik meg. A gazda esetében tőke és munka elválík egymástól.

A munka tág fogalmát, mely a formális munka mellett magába foglalja az informális munkát, a termelő (produktív) mellett pedig az újratermelő (reproduktív) munkát is, az 1. táblázat segít értelmezni.

	formális	informális
termelő (produktív)	formális termelő	informális termelő
újratermelő (reproduktív)	formális újratermelő	informális újratermelő

1. táblázat: A tág értelemben vett munka fogalmi térképe

⁵ A tőke felhalmozásának és a munkaerő reprodukciójának társadalmi reprodukció” (2018) című 24-es lapszámát, különösen Csányi, Gagyí és Kerékgyártó 2018.

ÚJRATERMELÉSÉNEK ELLENTMONDÁSA

A tőke magántulajdonára, vég nélküli felhalmozására és az abból képződő profit magánelsajátítására épülő gazdasági rendszerben, a kapitalizmusban vagy tőkés világrendszerben a tőke tulajdonosai nem fizetik meg a munkaerő újratermelésének költségét (Csányi, Gagyí és Kerékgyártó 2018). Ennek oka, hogy a kapitalizmus a tőke vég nélküli felhalmozására, minél nagyobb profit kinyerésére és elvonására épülő világszintű rendszer, amelyet egyfelől a meg nem fizetett (olcsó vagy ingyenes) munka táplál, másfelől pedig a meg nem fizetett (olcsó vagy ingyenes) természet az olcsó nyersanyagok, energia és föld formájában (Moore [2014] 2019, 2015). A tőke haszna a munka és a természet kárából származik. A tőke felhalmozásának költségét a tág értelemben vett munka (a formális és az informális, a termelő és az újratermelő munka), valamint a tág értelemben vett természet fizeti meg. A tőke jövedelmezőségének üteme, a profitszerzés nyomása ezért csak a munkaerő reprodukciójának, a természet megújulásának rovására fokozható. A tőke felhalmozásának terhet a munkaerő reprodukciója és a természet újratermelése viseli.⁶

Ennek oka, hogy a bér munka által megtermelt érték egy részét (az érték többletet) a tőke (tulajdonosa) nem fizet meg a munkát elvégzőnek (Marx [1867] 1955). Ez a kizsákmányolás Marx által feltárt törvénye.⁷ Ehhez járul hozzá az informális munka közvetett kizsákmányolása, hiszen az ez által előállított érték is beépül a formális munkába, ezt azonban a tőke (tulajdonosa) már egyáltalán nem fizeti meg. Ebből következően – mivel értéket kizárólag az élő, emberi munka tud előállítani – az informális munka a formális munkán keresztül mintegy „alulról” (a háztartások felől) táplálja a tőke világszintű rendszerét, a tőke vég nélküli felhalmozását, a haszon kinyerését és kivonását (Dunaway [2012] 2018; Csányi, Gagyí és Kerékgyártó 2018). Ennek ára a munkaerő újratermelésének megfizetetlensége: a háztartási munka, a gondoskodás és gondozás, az intimitás és a szeretet finanszírozatlansága (lásd: Fraser 2018). A tőke felhalmozását, a profit kinyerését és kivonását tehát részben a társadalmi reprodukció szférája teszi lehetővé. A tőkefelhalmozás és a profitkinyerés terhe ilyen módon a háztartásokra, az informális reprodukzív munkát végzőkre (javarészt nőkre) hárul. A tőkefelhalmozás és a profitkinyerés logikája így ugyanúgy ellentmondásban áll a munkaerő-újratermelés és a társadalmi reprodukció logikájával, ahogyan a tőke (és tulajdonosai) is kibékíthetetlen ellentmondásban, antagonisztikus viszonyban állnak a munkával (és annak elvégzőivel).

6 A munkaerő újratermeléséről a kapitalizmusban lásd részletesebben a *Fordulat* 24. (2018) lapszámát, a természeti erőforrásokról pedig a *Fordulat* 25. (2019) lapszámát.

7 A kizsákmányolás Marx nyomába lépő kritikai irodalmához lásd: Cohen 1979; Roemer 1982a, 1982b; Wright [1984] 1997; vö. Szalai 2006b.

Amikor tehát az őstermelő gazda kamasszá érő fiú bedolgozik apja oldalán a családi vállalkozásba, s így háziasszony anyjának informális reprodukív munkája mellett informális termelő munkájával segíti apja gazdálkodását, akkor közös munkájukkal már a tőkeképződést segítik. A tőke–munka–viszony ez esetben azonban még egyetlen háztartáson belül marad, s a gazda visszajuttathat feleségének és fiának a közösen megtermelt értékből (a megszerzett haszonból). A háztartáson belüli érzelmi viszonyok (a hála, a jó gazda gondossága, a szeretetteljes családi kapcsolatok) részben kompenzálhatják a tőkefelhalmozás és munkaerő-reprodukciónak ellentmondását. Hasonlóan ehhez, a járműipari betanított munkás háztartásában is ellentételezhetők a viszonyok: a háziasszony-feleség és a háztartás informális reprodukív munkáiba besegítő nagymamák elvárhatják és elérhetik az érzelmi háztartás egyensúlyának helyreállítását, a hálát és a jóvátételt. Elvárhatják és elérhetik az elismerést, amiért munkájuk lehetővé teszi a bérmentes férfi kenyérkereső tevékenységét, valamint amiért cserébe a bérmentes férfi felmentést kaphatott a házimunka, a gyermekekről való gondoskodás és saját idősebb apja (a nagypapa) gondozása alól.

Más a helyzet azonban, ha a tőke felhalmozása egy másik háztartást gyarapít, mint amely háztartás munkája azt lehetővé teszi. A pénzügyi kisvállalkozását egyszerre tulajdonló és vezető mérlegképes könyvelő maga is dolgozik vállalkozásában. Egymaga már régen nem bírná a munkát, így saját maga mellett hat további könyvelőt is alkalmaz. A tulajdonos könyvelő tehát egyszerre gazdálkodik saját munkaerejével, tulajdonolja és vezeti is kisvállalkozását. A könyvelőiroda jövedelmező vállalkozássá női ki magát, a vezető könyvelő tulajdonosként még annak ellenére is szép profitot realizál, hogy tisztességesen megfizeti hat alkalmazottját. Munkájával e hat alkalmazott tehát olyan értéket is megtermel, amit a tisztességesnek számító munkabér ellenére a tulajdonos könyvelő nem fizet ki nekik. A könyvelők alkalmazása így annak ellenére is kizsákmányoló (értéktöbblet-kiszajátító) viszony, hogy a kizsákmányolás nem szembeötlő mértékű, és hogy munkabérük egyébként viszonylag „jó fizetésnek” számít.

Az alkalmazott könyvelők közül ketten megosztják és házastársaikkal egyenlően végzik az informális reprodukív munkát, egyvalaki e munka nagy részét a vele egy háztartásban lakókra hárítja, míg hárman döntően magukra vállalják azt. E három személy ezzel kétszeresen kizsákmányolt helyzetbe kerül. Nemcsak az informális reprodukív munkán, hanem a formális munkán keresztül is több értéket termelnek, mint amennyit realizálnak, vagyis az általuk megtermelt érték két különböző csatornán keresztül távozik tőlük. Az informális reprodukív munkát egyenlően megosztó két alkalmazott könyvelő csak a formális termelő munkán keresztül van kizsákmányolt helyzetben, míg az informális reprodukív munkát döntően házastársára hárító alkalmazott könyvelő egyszerre kizsákmányolt (a formális termelő munkán keresztül) és kizsákmányoló is (saját háztartásának informális reprodukív munkáján keresztül). Az osztályvezető főorvossal a közórákban végzett munkája

mellett magánrendelésben is dolgozik. E mellett már nem kíván háztartási munkát végezni, amit két állásából befolyó magas jövedelme révén meg is engedhet magának. Külön takarítónőt és vasalónőt is fizet: pénzzel váltja meg azokat az informális reprodukív munkákat, amik másként nagyrészt rá hárulnának. Háztartásában így kizsákmányoló pozícióban van: kedvezőtlenebb osztályhelyzetű nők reprodukív munkáját vásárolja meg „feketén”, vagyis informális keretek között, ám mégis bér munkaként. (Az alkalmazás után nem fizet adót és nem fizet járulékokat, ellenben „zsebbe” fizet munkabért.)⁸

A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁGI RENDSZER TENGELYE: CENTRUM ÉS PERIFÉRIA

E négy példa – a tulajdonos könyvelő, a főorvosasszony, a betanított munkás és az östermelő gazda – magyarországi tapasztalatok alapján létrehozott képzeletbeli személyeken keresztül világította meg tőke és munka viszonyát, a jellegzetes osztályhelyzeteket és a köztük feszülő osztályviszonyokat. Ha egy társadalomszerkezet- vagy rétegződéskutatás a megszokott eljárásrendet követi, akkor a következő lépésben a Magyarországon élő népesség főbb paramétereire – lehetőség szerint – reprezentatív mintát véve rend szerint megvizsgálja, hogy milyen módon oszlanak el e mintában az ilyen és ehhez hasonló, jellegzetes pozíciók. Az ilyen vizsgálatok jellemzően azzal a kimondatlan előfeltevéssel élnek, hogy e belső társadalomszerkezet önmagából is megérthető, belső szerveződési logikájából is kibontható. Ezt követően gyakran anélkül vizsgálják meg a mintába került megfigyelési egységek (egyének vagy háztartások) különböző jellemzőit (jövedelmét, iskolai végzettségét, vagyonát és így tovább), valamint ezek eloszlásait, hogy érdemben figyelembe vennék, hogy e jellemzők és eloszlásaik hogyan viszonyulnak a belső társadalmon kívüli világ szerkezetéhez. Az ilyen vizsgálatok tehát kimondatlanul is azt feltételezik, hogy Magyarország vagy a magyar társadalom határai egy olyan „tartályt” képeznek, amely érdemben elválasztja a *belső* társadalmat a *külső* világtól, a belső szerkezeteket a külső kötődések és függőségek rendszerétől. E megközelítésmód óhatatlanul azzal a feltevéssel él, hogy e „tartály” falai egyszerre fognak fel és tartanak egyben valamit, ami *belül* van (a magyar társadalmat és belső szerkezeit), miközben elhatárolják tőle és leválasztják róla mindazt, ami e falakon *kívülre* került (a környező világot és külső szerkezeit). „Tartálytársadalom” és „külvilág” e művi elválasztását, sőt széthasítását a módszertani nacionalizmus értelmezési kerete hozza létre. A módszertani nacionalizmus (kutatói) szemlélete

8 Kovács Katalin és Váradi Mónika Mária e fiktív példánál sokkal plasztikusabban írja le a rendszerváltás utáni női sorsokat és osztályviszonyokat egy magyar alföldi városban (Kovács és Váradi 2000).

kimondatlanul ugyan, mégis azt feltételezi, hogy a nemzetek, illetve a (nemzet)államok a modern világ természetes egységei (Wimmer és Glick Schiller 2002).

FÉLPERIFÉRIÁS OSZTÁLYSZERKEZET A KAPITALISTA VILÁGRENDSZERBEN

Ez az elemzés elveti e tartálytársadalom-szemléletet, elfogadja a módszertani nacionalizmus bírátatát és elutasítja azt a feltevést, ami szerint a nemzetállami tartályokban felfogott társadalmak a modern világ természetes megfigyelési egységeit képezik (lásd: Éber 2018a). E helyett ez az elemzés módszertanilag a kapitalista világgazdaság formáját öltő modern világrendszer történeti totalitásából indul ki, az egyes, nemzetállami keretek között értelmezett helyi társadalmakat pedig ennek strukturált alkotóelemeiként fogja fel (Wallerstein 1976a; Arrighi, Hopkins és Wallerstein [1983] 2016). Feltételezi, hogy a tőke történetileg kialakult és világszintűvé bővült modern rendszerének *globális* osztályszerkezete megszabja az egyes nemzetállami keretek között értelmezett társadalmak *lokális* osztályszerkezeteit. Méghozzá attól függően szabja meg, hogy e helyi osztályszerkezetek milyen strukturált pozícióegyüttest jelenítenek meg a tőkés világgazdaság globális munkamegosztásán belül.⁹

A kapitalista világgazdaság a tőke vég nélküli felhalmozásának történetileg kialakult, világszintűvé bővült rendszere, melyet a tőke és a munka jellegzetes szerveződése szab meg mind globális, mind lokális léptéken (Wallerstein 1974). A tőkés világgazdasági rendszer centrum–periféria tengelye a globális munkamegosztás alapvető termelőviszonya, amely a társadalmi és a térszerkezetben egyaránt megjelenik (Wallerstein [2004] 2010). A centrum e termelőviszony azon – térbeni és társadalmi szerkezetben is megjelenő – pólusa, amely a globális munkamegosztás eredményeként megtermelt érték aránytalanul nagy részét elsajátítja, miközben a periféria alig részesül az e termelőviszonyban előállított értékből. Az e termelőviszonyban, globális termelési folyamatban megtermelt érték aránytalanul nagy része így a perifériáról a centrumba áramlik, vagyis az értéktöbblet-áthelyeződés eredményeképpen a centrum és periféria viszonya kizsákmányoló (Arrighi [1990] 2014).

Ahogyan a tőke–munka-viszony kizsákmányoló, úgy tehát a centrum–periféria-viszony is az. És ahogyan a tőke–munka-viszonyban elfoglalt helyzet viszonylagos, úgy a centrum–periféria-viszonyban elfoglalt pozíció is az. Hasonlóan ahhoz, ahogyan minden osztályhelyzet más osztályhelyzetekhez *képest* határozódik meg az osztályszerkezetben, úgy minden egyes állam, ország, térség vagy társadalom helyzete is *viszonylagos* a kapitalista világgazdasági rendszerben: pozíciójuk mindig csak más pozíciókhoz fűződő *viszonyaik rendszerén belül*

9 Részletesebben lásd: Arrighi, Hopkins és Wallerstein [1983] 2016. Jelen elemzés előzményeit lásd: Éber 2008, 2013a, 2013b, Éber 2015a, 2015b, 2018a, 2018c, 2019; Éber–Gagyi 2014; Gagyi–Éber 2015.

értelmezhető. A centrumországok, a perifériás térségek és a félperifériás (köztes-közvetítő helyzetben lévő) államok pozíciói sohasem abszolút, hanem minden esetben relatív pozíciót jelölnek.¹⁰ E viszonylagos helyzetek történelmileg, területileg és társadalmilag folyamatosan újjáalakulnak, olykor változatlan, máskor megváltozott formában termelődnek újra. A centrum–periféria viszony ráadásul e térségek, társadalmak, államok és országok belső szerkezeit is formálja, történelmüket, tér- és társadalomszerkezetüket is alakítja.¹¹

A magyar társadalom a tőkés világ gazdaságban félperifériás pozíciót foglal el, ami azt jelenti, hogy a centrumra jellemző termelőfolyamatok és a perifériára jellemző termelőfolyamatok nagyjából hasonló arányban keverednek Magyarország területén. A magyar társadalom osztályszerkezetében tehát alapvetően a tőkés világ gazdaság *globális* osztályszerkezete jelenik meg egy félperifériás helyzetű, kelet-közép-európai, poszt-államszocialista társadalom *lokális* osztályszerkezeteként.

E helyi osztályszerkezet jellemzéséhez először is e kelet-közép-európai poszt-államszocialista társadalom félperifériás visszatagozódásának történetét kell felvázolni – a tanulmány a következőkben ezzel folytatódik. Ezt követően meg kell vizsgálni, hogy a tőke–munka, valamint a centrum–periféria-tengely keresztviszonyában milyen kombinációk adódnak, ezek kölcsönhatásából pedig milyen termelőviszonyok, azaz osztályviszonyok, illetve milyen tipikus osztálypozíciók adódnak. Végezetül meg kell vizsgálni, hogy e viszonyok rendszerét miként szabályozza a magyar állam, illetve hogyan hozza létre az osztályszerkezet tőke–munka tengelyének két pólusától egyaránt eltérő, köztes-közvetítő osztályok pozícióit.

A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI FÉLPERIFÉRIA AZ ÁLLAMSZOCIALISTA TÖMBBEN ÉS VISSZATAGOZÓDÁSA A TŐKÉS VILÁGRENSZERBE

A hosszú 16. században kialakuló kapitalista világ gazdaságba a kelet-közép-európai térség a 18–19. században kapcsolódott be félperifériás pozícióban, miután a kontinentális munkamegosztásba korábban jellemzően agrártermelésre szakosodott (lásd Wallerstein [1974] 1983; Éber, Gagy, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014). A brit hegemonia 19. század végi válsága idején jelentős iparosodási és urbanizációs hullám alakította át e társadalmak

10 Centrum, periféria és félperiféria fogalmaihoz részletesebben lásd: Wallerstein 1976b, [2004] 2010: 183, 185; Arrighi–Drangel 1986; Arrighi [1990] 2014.

11 Erről részletesebben lásd: Arrighi 1966; Cardoso–Faletto [1971] 1979; Gagy 2014a, 2016; Böröcz 2017; Éber 2018a, 2018b.

szerkezeteit. Az első világháború, az 1929–1933-as nagy válság, valamint a második világháború sorra ingatta meg a régió országaiiban egymást követő tekintélyelvű rezsimeket. A nagy válság után globális hegemonná emelkedő Egyesült Államok a második világháború után elvesztette befolyását a kelet-közép-európai térségben. A mindaddig agráripari profilú, félperifériás kapitalista társadalmakat a felszabadító-megszálló Vörös Hadsereg, valamint nyomában a sztálini bürokrácia néhány év alatt betagoalta a szovjet típusú államszocialista tömbbe és annak uralmi hierarchijába. A magántulajdon intézményének felszámolásával a tőke állami tulajdonba, a pártállami bürokrácia igazgatása alá került (Böröcz 1989a). Az állami tulajdon később sem alakult át sem társadalmi tulajdonná (ekkor lett volna szocializmus), sem pedig közösségi tulajdonná (ekkor vált volna kommunizmussá). Nem épültek ki a köztulajdon ellenőrzésének demokratikus intézményei, így a tőke és a termelőeszköz társadalmi vagy közösségi működtetésére esély sem kínálkozott. A közvetlen termelők nem társulhattak tanácsokban, nem tanácskozhattak szabadon és demokratikusan e termelőeszközök felhasználásának feltételeiről, nem válhattak e termelőeszközök kollektív tulajdonosaivá, azaz nem rendelkezhetek szabadon sem a tőke, sem pedig saját munkaerejük felett. A sztálinista bürokrácia az effajta kezdeményezéseket már csíra formájukban eltiporta, az ellenszegülő társadalmi erőket megsemmisítette vagy ellenőrzése alatt tartotta (Bence és Kis [Rakovski]1983; Böröcz 1989b).

A korábbi magántulajdon helyén a pártállami bürokrácia által koordinált „tulajdonvákuum” jött létre, a korábbi tőketulajdonosok feladatköreit a sztálinista Szovjetunió mintájára létrehozott, végletekig központosított apparátus vette át (Böröcz 1992). Az államszocialista tömb külső kötődéseit a szovjet központtól katonai úton kialakult és fenntartott, elsődlegesen politikai természetű függőség uralta (Böröcz [1992] 1993). Az 1960-as éves reformhullámai során számos országban – így Magyarországon is – komoly kísérletek történtek az államszocializmus intézményes szerkezeteinek és külső kötődéseinek megreformálására, ennek ellenére nem került sor sem a tulajdonviszonyok átalakítására, sem a demokratikus döntéshozatal intézményeinek kiépítésére, sem pedig a külső kötődések és függőségek rendjének radikális átfelműlűására (Bence és Kis [Rakovski]1983).

A hosszú 20. század globális tőkefelhalmozási rezsimje, valamint a globális hegemonia amerikai ciklusa az 1970-es években hanyatlani kezdett. Ez egyszerre hozta el a globális hegemonia válságát, az Egyesült Államok mint globális hegemon hanyatlását és a „hosszú lejtmenetnek” nevezett elhűzódó gazdasági krízist.¹²

Az 1973-as, majd az 1979-es kőolajár-emelkedés nyomán radikálisan megráglult az energia, vagyis egy olyan természeti erőforrás világpiaci ára emelkedett meg, mely

12 Részletesebben lásd: Arrighi 2010; Brenner 2006, 2010, 2017; e lapszámban: Éber, Gagyí, Geröcs és Jelinek 2019, valamint Czirfusz, Ivanics, Kovai és Meszmann 2019.

mindaddig viszonylag olcsónak számított és amire a kapitalizmus és annak profitszerzési logikája egészen addig felépült. A két olajválság tehát lerontotta a centrumtőke addigi jövedelmezőségét. Az angolszász centrumban emiatt válságkezelő intézkedések sorát vezették be a tőke jövedelmezőségének emelése (a profitráta „helyreállítása”) érdekében. Ennek keretében a centrumtőke felmondta a centrummunkával a második világháborút követően megkötött jóléti alkut, és mindent megtett annak érdekében, hogy a válság terheit a centrummunkára, valamint a félperifériák és perifériák társadalmaira hárítsa (Brenner 2017). Az 1970-es évek válságai keretében e félperifériás és perifériás országok egész sora, köztük a kelet-közép-európai államszocialista tömb számos állama (köztük Magyarország is) eladósodott.¹³ Az államszocialista félperiféria viszonylagos tőke- és technológiahányza adósság- és technológiafüggősséggé, azaz súlyos pénzügyi és gazdasági függősséggé alakult (Böröcz 1992), melyet az államszocialista tömb országainak gazdasági integrációs szervezete, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa sem tudott ellensúlyozni (Geröcs és Pinkasz 2017b). A félperiférikus államszocializmus országai a válságos 1970-es évek után az 1980-as években egyre súlyosabb finanszírozási krízisbe kerültek. Az államszocialista modernizációs kísérlet az 1980-as évek utolsó harmadában megkezdte önmaga felszámolását (Éber, Gagy, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014).

A kapitalista világ gazdaságba félperifériás helyzetben illeszkedő államszocialista tömb a centrumtőkének alávetett pozícióban tagozódott vissza a tőkés világrendszer struktúrába (Böröcz 2017). Az 1980-as években az angolszász centrum, mindenekelőtt a globális hegemon Egyesült Államok a globális pénzpiacok deregulálásával, a pénzügyi közvetítőintézmények felé áramló tőke fokozásával, a finanszírozási ösztönzésével igyekezett reálgazdaságának és termelő szektorainak válságát elfedni (Brenner 2004). A centrumtőke válságát és az Egyesült Államok hegemoniájának hanyatlását azonban a rivális, államszocialista modernizációs kísérlet látványos bukása is segítette elfeledni. Az összeomló államszocializmus állami vagyonának megszerzése, a megnyíló „keleti piac” magas tőkejövödelmeket ígérő üzletei, a washingtoni konszenzus intézkedései, valamint a neoliberális globalizáció nyomán feltáruló profitszerzési lehetőségek sikerrel terelték el a figyelmet az amerikai központi globális tőkefelhalmozási rezsim válságáról, a hosszú 20. század hegemonijának hanyatlásáról (Brenner 2006; Arrighi, Silver és Brewer [2003] 2011). Az egykori államszocialista tömb társadalmainak olcsó, de viszonylag jól képzett munkaerőjéből, valamint jóformán ingyen kínált természeti erőforrásaiból így a centrumtőke nyerte és vonta ki a profitot (Szalai 2004, 2006a). A pénzpiacok deregulációja által okozott ingatlanpiaci buborék az ezredfordulót követően mindazonáltal tovább dagadt, hogy aztán 2007-ben és

13 Erről részletesebben lásd: Szegő 1989; Vigvári 1990a, 1990b; Földes 1995; Mong 2012; Éber, Gagy, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014; Éber 2014; Geröcs és Pinkasz 2017a.

2008-ban az Egyesült Államokból indulóan bosszulja meg magát. Az évtized végén újabb pusztító erejű válság rázza meg a kapitalista világ gazdasági rendszert, amely egyszerűen a finanszírozás által elfedett reál gazdasági problémákat is feltárta (Brenner 2010). 2008 után a tőkés világ gazdaság nyugati centrumai, az Egyesült Államok és az Európai Unió egyformán meggyengültek (Brenner 2017).

A 2008 és 2010 utáni évtizedben nemcsak az Egyesült Államokban és az Európai Unióban, de a kelet-közép-európai félperiférián is földcsuszamlásszerű politikai átalakulások követték a gazdasági válságot. A globális válság lehetőséget teremtett a centrumtőke kelet-közép-európai pozícióinak felülvizsgálatára, de mindenekelőtt a centrumtőkével korábban szövetségi viszonyt kialakító komprádor osztályok (helyi kliensek, közvetítők, menedzserek, szakértők, szolgáltató értelmiségiek) hídfoállításainak bevételeire. A 2010 után Magyarországon kialakított új tőkefelhalmozási rezsim egyszerre erősítette meg a helyi tőkés osztályt, vizsgálta felül a centrumtőke korábban uralkodó pozícióit, kötött a centrumtőke egyes (főként) ipari frakcióival stratégiai megállapodásokat, vont be félperifériás tőkét a „keleti nyitás” jegyében a centrumtőke addig egyeduralkodó pozícióinak ellensúlyozására, valamint épített ki egy helyi, félperifériás hegemoniát. Annak érdekében, hogy mindezt egyszerre véghez vihesse, a tőkefelhalmozás terheit szisztematikusan áthárította a munkára: az élet rövid és hosszútávú újratermelését végző háztartásokra, a munkaerő társadalmi reprodukciójának szférájára.

OSZTÁLYPOZÍCIÓK ÉS OSZTÁLYVISZONYOK A FÉLPERIFÉRIÁS MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETÉBEN

A két alapvető termelőviszony, tőke és munka, valamint – az itt területi értelemben vett – centrum és félperiféria keresztviszonyából négy ideáltipikus osztálypozíció adódik: centrumtőke, centrummunka, félperifériás tőke és félperifériás munka (lásd a 2. táblázatot).

	centrum	félperiféria
tőke	centrumtőke	félperifériás tőke
munka	centrummunka	félperifériás munka

2. táblázat: Négy ideáltipikus osztálypozíció a tőkés világ gazdaság tengelyének és az osztályszerkezet tengelyének keresztviszonyából

E négy ideáltipikus osztálypozíció kombinációjából négy ideáltipikus termelőviszony, azaz osztályviszony következik. Ezeket a 3. táblázat ábrázolja.

	centrumtőke	félperifériás tőke
centrummunka	[A] centrumtőke–centrummunka	[C] félperifériás tőke–centrummunka
félperifériás munka	[B] centrumtőke–félperifériás munka	[D] félperifériás tőke–félperifériás munka

3. táblázat: Négy ideáltipikus osztályviszony a négy ideáltipikus osztálypozíció keresztviszonyából

A 3. táblázat [B] és [D] mezője az előző fejezetben leírt történeti folyamat eredményeként létrejött két jellegzetes termelőviszonyt jelzi. A magyar társadalom visszatagozódása a tőkés világ gazdaság félperifériájára, a privatizáció és a külföldi működőtőke-beáramlás, vagyis a transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézményekbe szervezett centrumtőke pozíciószerzése olyan termelőviszonyt alakított ki a poszt-államszocialista kelet-közép-európai félperiférián, ami a rendszerváltás előtt jóformán ismeretlen volt. A [B] mezővel jelzett osztályviszony jeleníti meg azt a lehetőséget, hogy félperifériás pozíciószerzése nyomán a centrumtőke – a centrummunkánál olcsóbb – félperifériás munkával termeljen. Ez esetben a centrumtőke helyi uralmának alávetett félperifériás munka termel értéktöbbletet. Ez a termelőviszony a centrumtőke jövedelmezőségének válságát olcsóbb munkával kompenzálja, vagyis azáltal biztosítja a centrumtőke jövedelmezőségét, javítja profitszerzési és profitkivonási lehetőségeit, hogy termelési kapacitásait és gyártósortait a félperifériára telepíti át 1989, illetve 2008 után. A rendszerváltás után e [B] mezővel jelzett termelőviszony vált a magyar társadalom legmarkánsabb osztályviszonyává.

Ezt egészíti ki 1989-et követően, de főleg 2008 és 2010 után a [D] mezővel jelzett termelőviszony. Ez esetben a félperifériás tőke félperifériás munkát foglalkoztat. Másképpen azt is mondhatnánk, hogy ez a helyi, „nemzeti” tőke vagy „nemzeti burzsoázia” uralma mellett kialakult termelőviszony, melyben – hasonlóan a [B] mezőhöz – a félperifériás, helyi munka szintén alávetett helyzetben van, jóllehet ezúttal nem a centrumtőkének, hanem a félperifériás, helyi tőkének uralma alatt áll. Látható, hogy e félperifériás munka mindkét esetben alávetett osztályt képez. Jóllehet osztályhelyzete *ennyiben* közös vagy legalábbis igen hasonló, a munkásság élet és munkafeltételei mentén meglehetősen tagolt, nem képez egyetlen valószínű osztályt (lásd Szalai 2000b és e lapszámban: Czirfusz, Ivanics, Kovai és Meszmann 2019).

Milyen lehetőségek állnak a munkások alávetett osztályának tagjai előtt, ha e viszonyrendszerben javítani kívánnak pozícióikon? A félperifériás munkásosztály tagjainak, különösen, ha fiatalabbak, ez esetben alapvetően négy lehetőségük van. (1) Javítják pozícióikat helyi munkásokként: megszervezik magukat, hogy érdekeiket közösen

értékesítve magasabb bérért, jobb munkafeltételekért, méltányosabb munkarendben dolgozva adhassák el munkaerejüket. (2) Felküzdik magukat a félperifériás tőkések közé; (3) még nagyobb erőfeszítéssel felküzdik magukat a centrumtőkések közé (ez egyszerre igényel nagyfokú felemelkedést, azaz jelentős vertikális társadalmi mobilitást és centrum felé irányuló migrációt, vagyis elvándorlást); (4) csatlakoznak a centrummunkások közé, vagyis magasabb munkabérért cserébe a centrumban adják el munkaerejüket. Ez a stratégia is centrum felé irányuló migrációt, vagyis elvándorlást és kisebb mérvű felemelkedést, vagyis olyan vertikális mobilitást igényel, ami az előzőnél nagyobb eséllyel ígér sikert.

Az [A] mezővel jelzett termelőviszony ez utóbbi eshetőséget jelenti. Ez esetben a magyar munkavállaló elvándorol és centrummunkássá válik – ez különösen 2008 után vált jellemző stratégiává. E centrumba vándorló helyi munkaerő megnövekedett munkabérért azután vagy elfogyasztja, vagy felhalmozza és esetleg tőkésíti vagy hazautalja. Akármelyik stratégiát választja is, e helyzet jellemző dilemma elé állítja a félperifériáról és a perifériáról a centrumba vándorló (vagy oda ingázó) munkaerőt. A hazautalások aránya a félperifériás és perifériás országok nemzeti össztermékének nem elhanyagolható részét teszik ki (Böröcz 2014, 2015; Melegh 2015). A [C] mezővel jelzett termelőviszony esetében a félperifériás tőke centrummunkát alkalmaz. Ez az eshetőség még 2008 és 2010 után sem jellemző, jelentősége elenyésző. A félperifériás, helyi tőke mobilitási lehetősége az lehet, hogy a magyar állam hathatós segítségével nagyobb piacot hasít(tat) ki magának. 2008 és 2010 után e félperifériás tőke szembetűnő megerősödése éppen ennek köszönhető: 2010 után az állam egy új tőkefelhalmozási rezsimet, egyúttal egy helyi, félperifériás hegemoniát épített ki (lásd e lapszámban: Éber, Gagy, Gerőcs és Jelinek 2019).

Az állam szerepének tárgyalása előtt szét kell választani a félperifériás tőkét és a félperifériás munkát legalább két összetevőre. A félperiféria fogalma jelen esetben ugyanis egyszerre nevezi meg a helyi, hazai tőkét és munkát, valamint azon félperifériás térségek tőkéseit, akik Magyarországon is befektetnek, illetve azon félperifériás és perifériás térségek munkásait, akik Magyarországon (is) dolgoznak. E különbségtételnek különösen 2008 és 2010 után lett jelentősége. Összességében valóban az látható, hogy az elmúlt bő évtizedben megnövekedett a félperifériás tőke befektetéseinek aránya Magyarországon, ez azonban csak részben jelenti a helyi tőkét és a helyi munkát. A „keleti szél”, illetve a „keleti nyitás” politikája félperifériás, nem-helyi tőke bevonását és befektetését tűzte célul és részben érte is el. (Elég itt például az elmúlt bő évtized orosz és a kínai tőkebefektetéseit említeni.) Nem teljesen mindegy tehát, hogy a félperifériás tőke esetében helyi (hazai) tőkéről és tőkésosztályról (a „nemzeti burzsoáziáról”) vagy pedig a nem-helyi (nem-hazai) tőkéről, tőkefrakcióról és tőkebefektetésekről beszélünk-e. E bontást a 4. táblázat jeleníti meg.

	félperifériás helyi	félperifériás nem-helyi
tőke	félperifériás helyi tőke	félperifériás nem-helyi tőke
munka	félperifériás helyi munka	félperifériás nem-helyi munka

4. táblázat: A félperiféria fogalmának felbontása helyi és nem-helyi összetevőkre és ezek keresztviszonya az osztályszerkezet tengelyével

Az első oszlop két osztálypozícióját – a félperifériás helyi tőkéét és a félperifériás helyi munkáét – röviden már jellemeztük: ez lényegében a hazai tőke és a hazai munka pozíciója. A félperifériás nem-helyi tőke (például az orosz és a kínai tőkebefektetések) megnövekvő szerepe azonban már külön figyelemre is érdemes. A 2008-as válságot követően a centrum-tőke válságát a kiépülő új tőkefelhalmozási rezsim a „keleti nyitással” és a „keleti szél” politikájával, vagyis külső, félperifériás tőkeforrások bevonásával kívánta ellensúlyozni. A félperifériás nem-helyi munka magyarországi pozíciója szintén figyelemre méltó fejlemény, ami szoros összefüggésben áll a migrációval, azon belül is különösen a munkaerőpiaci vándorlással, mind a Magyarországra irányuló bevándorlással, mind pedig az elvándorlással. Miközben ugyanis a félperifériás helyi munkavállalók az elmúlt bő évtizedben mind gyakrabban éltek az elvándorlás lehetőségével (korábban jeleztük: a centrum munkásává válni nemcsak földrajzi, de a számos esetben társadalmi mobilitást is jelent), az elvándorlás, az alacsony magyarországi bérek, valamint a gyenge és tovább gyengített munkavállalói jogok miatt Magyarországon mind nagyobb munkaerőhiány lépett fel. A félperifériás nem-helyi munka Magyarországra vándorlása, helyi munkavállalása egyszerre csillapította a hazai munkaerőhiányt, nyomta lejjebb a munkaerő árát, és vált eszközzé a munkabér-emelés követeléseit letörni kívánó tőkés stratégia részeként.¹⁴

A fenti módosítással létrehozott hat ideáltipikus osztálypozíciót az 5. táblázat mutatja be.

	centrum	félperiféria	
		félperifériás helyi	félperifériás nem-helyi
tőke	centrumtőke	félperifériás helyi tőke	félperifériás nem-helyi tőke
munka	centrummunka	félperifériás helyi munka	félperifériás nem-helyi munka

5. táblázat: Hat ideáltipikus osztálypozíció a tőkés világ gazdaság tagoltabb tengelyének és az osztályszerkezet tengelyének keresztviszonyából

Míg a középső – félperifériás helyi – oszlopban a helyi (hazai) tőke–munka szembenállás látható, addig a baloldali (centrum feliratú) oszlopban centrumtőke és centrummunka

14 Egyszerű megfogalmazásban a munkáltató azzal fenyegethet, hogy ha a munkavállalók nincsenek elegendően dolgozva, ha nem dolgoznak eleget vagy nem elég intenzíven, esetleg ha béremelést akarnak, akkor elbocsátják és vendégmunkásokkal helyettesítik őket.

antagonizmusa jelenik meg. Amíg a helyi munkának a centrummunka elsősorban vándorlási és mobilitási célként jelenik meg, a centrumtőke olyan munkáltatóként, amely számára munkaerejét – akár a centrumban, akár itthon – munkabéréért cserébe eladhatja. A jobboldali – félperifériás nem-helyi feliratú – oszlopban azt a tőke–munka szembenállást látjuk, amelynek tőke pólusa a centrumtőkét ellensúlyozva Magyarországon is befektet, és amelynek munka pólusa a hazai munkaerő hiányát mérsékli, miközben árát leszorítja. Fontos e ponton jelezni: tévedés lenne a centrumtőkét minden további nélkül „nyugati” tőkének, a félperifériás nem-helyi tőkét pedig „keleti” tőkének nevezni, még akkor is, ha a centrumtőke túlnyomó többsége valóban nyugat-európai és észak-amerikai székhelyű transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézményekbe szervezett nagytőke. A centrumtőke fogalma alá sorolódnak ugyanis az olyan nem-nyugati tőkefrakciók is, mint amilyen például a japán vagy dél-koreai ipari tőke. E kelet-ázsiai székhelyű tőkefrakciók így szintén a centrumtőke részét képezik.¹⁵

E hat ideáltipikus osztálypozíció kilenc ideáltipikus termelőviszonyt, azaz osztályviszonyt alkothat. Ezt foglalja össze a 6. táblázat. Ennek fejrovatában különböző világrendszerpozíciójú tőkefrakciók láthatók, az oldalrovatban pedig a munka eltérő világrendszerpozíciójú formái találhatók.

	centrumtőke	félperifériás helyi tőke	félperifériás nem-helyi tőke
centrummunka	[E] centrumtőke–centrummunka	[H] félperifériás helyi tőke–centrummunka	[K] félperifériás nem-helyi tőke–centrummunka
félperifériás helyi munka	[F] centrumtőke–félperifériás helyi munka	[I] félperifériás helyi tőke–félperifériás munka	[L] félperifériás nem-helyi tőke–félperifériás helyi munka
félperifériás nem-helyi munka	[G] centrumtőke–félperifériás nem-helyi munka	[J] félperifériás helyi tőke–félperifériás nem-helyi munka	[M] félperifériás nem-helyi tőke–félperifériás nem-helyi munka

6. táblázat: Kilenc ideáltipikus osztályviszony a hat ideáltipikus osztálypozíció keresztviszonyából

A kilenc termelőviszony közül a helyi munka szempontjából legfontosabb a 6. táblázat középső sorában található három mező ([F], [I] és [L]), melyek a hazai munka hazai tőke, valamint a „külföldi” tőke két frakciója – a centrumtőke és a félperifériás nem-helyi tőke – általi foglalkoztatását jeleníti meg. Másrészt: e három termelőviszony a hazai munka átvetettségét mutatja be a centrumtőkének, a helyi tőkének, valamint a félperifériás nem-helyi tőkének. E két tengely keresztviszonyából következő kilenc mező segít a tőkés világszisztéma tagjainak viszonyukban fejeződik ki. Magyarországi példaként erre a japán Suzuki és a dél-koreai Hankook szakszervezet-ellenessége szolgálhat.

a globális osztályviszonyok lokálisan, Magyarországon is megjelenő formáit. A 2008 és 2010 utáni magyar társadalom osztályszerkezetének felvázolásához meg kell vizsgálnunk, miként formálta a magyar állam e viszonyokat.

ÁLLAM ÉS OSZTÁLYSZERKEZET

A kapitalizmusban minden állam felhalmozó állam (Scheiring 2019). Eltérő stratégiákkal ugyan, de valamennyi tőkefelhalmozó rezsimeket hoz létre, épít ki és működtet. A kapitalista világgazdasági rendszerbe ágyazódó államszocialista tömbben a magántulajdon megszüntetése és a korábban magántulajdonban lévő tőke államosítása ellenére a tőke–munka-viszony nem szűnt meg, hanem állam–munka-viszonnyá alakult át. Változatlanul fennmaradt tehát a bérmunka-viszony, a munka alávetettsége az államosított tőkének, a munkamegosztás hierarchikus rendje, és a kizsákmányolás sem tűnt el, pusztán csak az értéktöbbletet többé nem a tőke magántulajdonosai sajátították el, hanem az állam.¹⁶ A magántulajdont 1948 után Kelet-Közép-Európában megszüntetve megőrző állam tehát szintén tőkefelhalmozó állam volt.¹⁷ Fokozottan azzá vált azonban a rendszerváltást követően, az egykori államszocialista kelet-közép-európai félperiféria visszatagozódásával a tőkés világgazdasági rendszerbe (Böröcz 2017).

Az átalakulás döntő mozzanata az állami tulajdon leépítése, nagyrészt magánosítása, privatizációja – kisebbrészt pedig más államok tulajdonába kerülése – volt, ami összességében a magántulajdon, a magántőke-felhalmozás és a profit-magánelsajátítás intézményeinek visszaállítását jelentette. Az egykori államszocialista állam kapitalistává alakult, szabályozásával és beavatkozásaival mindenekelőtt a térségbe áramló külföldi működőtőke jövedelmezőségének biztosítását, a javarészt transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézményekbe szervezett centrumtőke felhalmozását szolgálta. A rendszerváltáskor a félperifériás, helyi tőke kifejezetten gyenge volt, el kellett fogadnia a centrumtőkének alárendelt helyzetét. A meghatározó termelőviszony centrumtőke és félperifériás, helyi munka termelőviszonya volt, melyben a helyi munka a centrumtőkével szemben alávetett pozícióba került. 1990 és 2010 között a magyar állam így elsődlegesen a centrumtőke felhalmozását szolgálta – elsősorban a helyi munka, másodsorban pedig

16 Valamivel pontosabban: az állam nevében eljáró pártállami bürokrácia vagy uralkodó bürokratikus rend, illetve a teleologikus redisztributorok formálódó értelmiségi osztálya (Konrád és Szelényi [1978] 1989).

17 A fentiekén túl ezzel érvelnek azon álláspont képviselői, akik szerint *államszocializmus* helyett helyesebb *államkapitalizmusnak* tekinteni e rezsimet (Dale 2011a, 2011b; Tamás 2011; Fábrý 2011, 2017, 2019).

a helyi tőke rovására. E mellett az államnál nem pusztán szabályozói, hanem tulajdonosi és foglalkoztató feladatok is maradtak. Az állam még annak ellenére is komoly foglalkoztató maradt, hogy a rendszerváltás után radikálisan csökkentette tulajdonát.

2010-től az állam új vezetői átszervezték a tulajdonviszonyokat és egy új tőkefelhalmozási rezsimit építettek ki. A tulajdonszerkezet újrarendezését részben az állami tulajdon növelésével (visszavásárlással, nem pedig államosítással), részben pedig privatizációval vitték véghez. A tulajdonviszonyok átrendezése a termelőviszonyokat, vagyis az osztályviszonyokat is átalakította. A helyi állam egyszerre rendezte újra centrumtőke, félperifériás helyi tőke és félperifériás nem-helyi tőke magyarországi viszonyait. A centrumtőke legerősebb képviselőivel, például a javarészt németországi székhelyű transznacionális járműipari nagytőkével stratégiai megállapodásokat kötött, versenyelőnyt, olcsóbb munkaeőrt, adókedvezményeket biztosított a számukra ipari befektetésekért, főként összeszerelő feladatok és gyártósorok Magyarországra telepítéséért, vagyis újraiparosító beruházásokért cserébe (jelen lapszámban: Gerőcs és Pinkasz 2019). E lapszám bevezető tanulmányában ezt neveztük kereskedelembe vihető ipari termékeket gyártó szektoroknak, illetve a külső pénzügyi egyensúly szempontjából fontos devizatöbbletet termelő exportágazatoknak (Éber, Gagy, Gerőcs és Jelinek 2019). Az állam ilyen módon a centrumtőke felhalmozásának gördülékenységét biztosítva jelentős szövetségeseket és fontos támogatókat is szerzett egyrészt a – főleg német – ipari centrumtőke képviselői közül, másrészt pedig mind a német politikában, mind pedig az Európai Unióban. Az EU-val szembeni szabadságharc díszletei mögött betagozódás, együttműködés és érdekközösség is látható (Böröcz 2017; Gerőcs és Jelinek 2018).

Más szektorokban az állam – olykor a centrumtőke érdekeltségeit is sértve – a hazai tőkének, a félperifériás, helyi tőke frakcióinak kedvezve szervezte át a tulajdonviszonyokat. E beavatkozások nyomán a helyi-hazai tőkésosztály jelentős pozíciókat szerzett, mindenekelőtt a kereskedelmi forgalomba nem vihető, belső piactól és infrastruktúrától függő szolgáltatóágazatokban (e lapszámban: Éber, Gagy, Gerőcs és Jelinek 2019). Az állam ilyen módon a hazai tőke felhalmozásának zavartalanságát garantálta. Minthogy pedig a hazai tőkésosztály, a „nemzeti burzsoázia” egy része kifejezetten a politikai vezetéssel ápolta szoros bizalmi viszonyának köszönheti tőketulajdonát, e politikai oligarchia végső soron a helyi, félperifériás hegemonia kiépítésében és megszilárdításában is kulcsszerepet játszik – mindenekelőtt e hegemonia gazdasági pilléréként, finanszírozójaként (e lapszámban: Éber, Gagy, Gerőcs és Jelinek 2019).

Centrumtőke és a helyi tőke felhalmozásának együttes biztosítása mellett jelen van azonban a félperifériás, de nem-helyi tőke is, amelyet szintén felhalmozási lehetőségeket kínálva invitál az állam Magyarországra. E tőkebefektetések egyrészt a 2008 után beszűkülő centrumforrások kiegészítését, másrészt az állam külső függőségeinek szétbontását, adósságainak diverzifikációját szolgálják, miközben harmadrészt az is fontos előnyük, hogy a centrumtőke-befektetésekhez képest szabadabban kezelhetők, felhasználásuk kevésbé

szabályozott, így nagyobb mozgásteret kínálnak az állam (vezetői) számára. Az olyan, főként kínai és orosz forrásokból származó, félperifériás, de nem-helyi tőkebefektetések, mint amilyen a Paks2-t finanszírozó orosz hitel, valamint a kínai hitelből bővítendő Belgrád–Buda-pest vasútvonal, melynek közvetlen beruházói várhatóan Mészáros Lőrinc cégei lesznek, jól illusztrálják az állam mozgástér-bővítést célzó manőverezését (e lapszámban: Éber, Gagyi, Gerőcs és Jelinek 2019).

Amíg tehát az állam kapitalista felhalmozóállamként mindent megtesz, hogy valamennyi említett tőkefrakció felhalmozását egy olajozott rezsimben egyeztesse össze, a másik oldalon szisztematikusan szűkíti a munka szervezett érdekvédelmének lehetőségeit, korlátozza és függésben tartja az amúgy is szétagolt szakszervezeti mozgalmat, leértékeli, illetve olcsón tartja a munkaerő árát. Számos egyéb intézkedése mellett elég itt csak a munka törvénykönyvének kétszeri – 2012-es, illetve 2018-as – átirását említeni, melyekkel szűkítette a munkavállalók jogait, gyengítette a munka védelmét és növelte alávetettségét a tőkének. A tőkefelhalmozás terheit ezzel az állam, valamint az új tőkefelhalmozási rezsim fokozott mértékben hárítja át a formális termelő munkára, de – különösen – az informális reprodukzív munkára. A tőke felhalmozásának, valamint a profit kinyerésének árát ilyen módon az élet társadalmi újratermelését végző háztartásokkal fizetteti meg.

Ezen felül, az állam szisztematikusan alulfinanszírozza a munka értéktéremtő képességét újratermelő és megújító intézményrendszert, szűkíti az emberi erőforrásokba, a humán tőkébe irányuló beruházásokat, csökkenti az állampolgárok tudásába, készségeibe és egészségébe irányuló befektetéseket, forrásokat von el az oktatási, a közegészségügyi, valamint a szociális szolgáltatásoktól, mérsékli a jóléti intézményhálózat finanszírozását. A közoktatás átszervezésével és központosításával, a szakképzés közvetlen alárendelésével a különböző – jellemzően ipari – tőkefrakciók érdekeinek, a felsőoktatás és az akadémiai-tudományos kutatás direkt alávetésével a tőkefelhalmozás kívánalmainak, a tág értelemben vett társadalompolitika, valamint a szűkebb értelemben értett szociálpolitika átszabásával, a család-, lakás-, adó-, bér- és jövedelempolitika átalakításával az állam mind-mind következetes osztálypolitikát folytat. Az osztálypolitika kedvezményezettjei a stabil munkaviszonnyal rendelkezők, a magasabb jövedelműek, az e feltételek mellett több gyermeket vállalók, az ingatlan- és lakástulajdonosok, valamint a vállalkozók.¹⁸

Összességében ez a politika a jellemzően felső-, felsőközép-, valamint középosztályokként megnevezett osztályoknak kedvez. Mégpedig alapvetően annál jobban kedvez nekik, minél feljebb, azaz minél kedvezőbb helyzetben van a szóban forgó egyén, család vagy háztartás a magyar társadalom osztályszerkezetében (Kasnyik 2017). Ez az állami osztálypolitika

18 A legfontosabb munkák itt a következők: Ferge 2000, 2005, 2017; Szikra 2014, 2018a, 2018b; Gilly 2018; Nahalka 2018; Neumann és Mészáros 2019; Vastagh 2017; Pogátsa 2016; Jelinek 2017; Pósfai 2018; Jelinek és Pósfai 2019; e lapszámban: Gagyi, Jelinek, Pósfai és Vigvári 2019.

felveti azt a kérdést, hogy milyen módon szabályozza az állam a tőke–munka-viszonyt, illetve, hogy beavatkozásával milyen köztes és közvetítő osztálypozíciókat hoz létre.

AZ ÁLLAM OSZTÁLYSZERKEZET-FORMÁLÓ HATÁSA: A KÖZTES-KÖZVETÍTŐ OSZTÁLYOK

Az állam a tőke–munka-viszony szabályozásával olyan osztálypozíciókat is létrehoz, melyek nélküle, a kapitalizmus polarizáló logikájának tiszta érvényesülése esetén vélhetően nem léteznének (Vastagh 2016, 2017). A tőke–munka-viszony két pólusa (a tőketulajdonos és a bér munkás) között, illetve e viszonyon kívül is számos osztálypozíciót találunk. Itt csak előbbiről, a tőke–munka-viszonyba köztes, illetve közvetítő osztálypozíciókként beékelődő helyzetekről lesz szó (lásd még e lapszámban: Czirfusz, Ivanics, Kovai és Meszmann 2019). E kérdés a középosztály mibenlétét firtatja és rendszerint számos ellenérvet szolgáltat a tőke–munka-viszonyt központba helyező osztályelemzésekkel szemben (lásd: Wright 1978, 1979, 1985). A középosztály ugyanis számos különböző osztálypozíció átfogó neve, melyekhez rend szerint egyként jómódot, de legalábbis biztos egzisztenciát, stabil életkereteket, képzettséget és műveltséget, önálló életvitelt, függetlenséget, sőt „polgári” erényeket, civil kurázsit, széles látókört és józan mértéktartást is társítunk. Le kell szögezni: e középosztályi eszmény nem azonos a félperifériás társadalmak tőke–munka viszonyában köztes, illetve közvetítő helyzetű osztályokkal. Még akkor sem, ha e köztes és közvetítő osztályok magukává teszik e középosztályi (vagy polgári) eszményt, és ha elérését is célul tűzik maguknak. A köztes-közvetítő osztályok – vezetők, menedzserek, szakértők, értelmiségiek, köztisztviselők, közalkalmazottak, egyéb szellemiek és így tovább – a centrumtársadalmakban jobbra valóban irigylésre méltó polgári jólétben élnek, egzisztenciájukra pedig jellemzően valóban illik a középosztályi életforma eszménye. A periférián és a félperiférián ezek a köztes, illetve közvetítő pozíciók azonban már csak ritka és kivételes esetekben biztosítanak olyan életszínvonalat, mint a centrumban.

Ennek fő oka, hogy a kapitalista világrendszer csak a centrumban tudott széles és erős, jómódban és polgári egzisztenciával bíró középosztályokat létrehozni. Csak a centrumban – és a tőkefelhalmozás ciklusainak bővülő-felívelő szakaszaiban – tudott a tőkefelhalmozás olyan szintet elérni, az állam pedig olyan életszínvonalra emelni közfeladatokat ellátó állampolgárait, hogy ennek eredményeként nagyszámú, képzett és autonóm egzisztencia széles, erős és viszonylagos jómódban élő középosztállyá formálódhasson. A félperiféria és a periféria helyi társadalmi sem a tőkefelhalmozás centrumhoz fogható mértékét, sem pedig a centrumállamokhoz hasonló bőkezű állami újraelosztást nem garantálhattak ugyanazon feladatköröket ellátó állampolgáraiknak. A centrum középosztályai tehát nem pusztán az egyes centrumtársadalmak középosztályai, hanem mindenekelőtt a tőkés világ gazdasági

rendszer (globális osztályszerkezetének) középosztálya. A kapitalista világrendszer középosztályi pozíciói a centrumtársadalmakban összpontosulnak.

Mindebből nem következik, hogy a félperifériás és a perifériás társadalmaknak egyáltalán ne volna középosztályuk. Az azonban igenis következik belőle, hogy e félperifériás és a perifériás középosztályok életviszonyai jelentős eltérést mutatnak a centrum középosztályainak életviszonyaitól. Olyan mértékűt, hogy középosztály helyett helyesebb őket köztes, illetve közvetítő osztályoknak nevezni. Ez utóbbiak szűkebbek, vékonyabbak, jómódjuk esetlegesebb, egzisztenciájuk sérülékenyebb. Ezek ugyanis csak saját félperifériás és perifériás társadalmak belső viszonyaihoz képest vannak középhelyzetben, életszínvonaluk már nem mérhető a centrum középosztályaiéhoz. Ahhoz azonban e félperifériás és perifériás osztályok is kellően tájékozottak, hogy – utazásaik, tapasztalataik, információik – alapján ismerjék a centrumközéposztály életkörülményeit és mintának tekintsék azokat. E köztes és közvetítő osztályok így elsajátítják a centrumközéposztály tapasztalataiból leparólt középosztályi eszményt és felemelkedési ambícióikat is ehhez igazítják. Ez az aspiráció lesz aztán a félperifériás és perifériás államok felzárkózási törekvéseinek egyik motorja.¹⁹

A köztes és közvetítő osztályok ugyanolyan vagyonna, jövedelemre, életesélyekre és életfeltételekre vágnak, amelyet utazásaik és közvetett tapasztalataik alapján a centrum középosztálynak tulajdonítanak. Minthogy azonban félperifériás és perifériás világrendszer-pozícióban lehetőségeik jóval szűkösebbek, saját felzárkózási törekvéseik akadályoztatottsága miatt a felzárkózás akarását nem pusztán saját felzárkózásuk követeléseként, hanem *az egész nemzet, társadalom, ország felzárkóztatásának* akarásaként fogalmazzák meg. E törekvés „az elmaradottság politikájaként” mozgósítja a köztes és közvetítő osztályokat, nyomást helyez a politikára és a helyi államra, felzárkózási stratégiát kínál és követel tőle (Janos [2000] 2003: 20–28). A felzárkózás akarása egyúttal táptalajt nyújt a felzárkózás ígéretének, a felzárkózás illúziójának is (Arrighi [1990] 2014). A tőkefelhalmozás ciklusainak bővülő és felívelő szakaszaiban a felzárkózás akarása szövetségbe rendezi a köztes és közvetítő osztályokat, e periódusokban jellemzően kiegyeznek az uralkodó osztályokkal. A kimerülés és a leívelés időszakában azonban a válság újrarendezi e szövetségeket, a felzárkózási kísérlet kudarca miatt pedig a köztes-közvetítő osztályok is új szövetségeseket keresnek. E periódusokban jellemzően az alávetett osztályok felé fordulnak, a korábbi felzárkózási kísérlet kudarcát közös sérelemként fogalmazzák meg, a helyi állam befolyásolását vagy átvételét megcélozva törekvéseiket pedig „a válság politikáiként” fejezik ki (Gagyí 2018: 99–144).

Válságperiódusokban a korábbi felzárkózási kísérlet kudarca miatt a köztes-közvetítő osztályok sérelmeikre hivatkozva – melyeket az alávetett osztályokkal *közös sérelemként* fogalmaznak meg – állami védelmet, támogatást és kompenzációt követelnek. Elsősorban

19 Mindehhez lásd részletesebben: Arrighi [1990] 2014; Janos [2000] 2003; Gagyí 2015a, 2015b, 2018.

ez magyarázza, hogy a 2008-as válság után, 2010-től a magyar állam e köztes-közvetítő osztályok védelmére, támogatására és kompenzálására állította át társadalmpolitikai-újraelosztási rendszerét. Az állami védelemért, támogatásért és kompenzációért cserébe a köztes-közvetítő osztályok egy része szabadsága, önállósága korlátozását is elfogadja. Különösen a köztes-közvetítő osztályok azon „rezsimhű” frakciói, amelyek a 2010-es rezsimváltással pozíciókat nyertek. A köztes-közvetítő osztályok azon „rezsimkritikus” frakciói ellenben, amelyek a 2010-es rezsimváltással fontos pozíciókat veszítettek, tiltakoznak pozícióvesztésük, szabadságuk és önállóságuk korlátozása ellen. Sérelmeiket a demokrácia, a jogállam és az európaiság sérelmeiként fogalmazzák meg, mindeddig azonban nem tudtak a helyi, félperifériás hegemonia megtörésére kellően nagy, kollektív és szervezett erőt mozgósítani.²⁰

AZ OSZTÁLYSZERKEZET ÁLLAMFORMÁLÓ HATÁSA: HARC AZ ÁLLAM MEGSZERZÉSÉÉRT

Önmagában az állam nem cselekvő, csak az államot elfoglaló vagy befolyásoló osztályok és osztályfrakciók által válik azzá. Az állam a közhatalom intézményes hálózataként egy eszközkészlet, apparátusok összessége, mellyel az államot elfoglaló osztályok nagyobb hatalomra tehetnek szert, illetve amellyel az államot befolyásolni képes osztályfrakciók bővíthetik befolyásukat. Ebből következően az osztályok és osztályfrakciók küzdelmei nem kerülnek el az államot, hanem e harc éppen az államapparátusok megszerzéséért, irányításáért, befolyásolásáért folyik. Az állam így nem érintetlen az osztályviszonyoktól és nem is az osztályszerkezeten kívül helyezkedik el. Összességében tehát az állam olyan apparátusok összefoglaló neve, melyek megszerzéséért, irányításáért és befolyásolásáért osztályok és osztályfrakciók küzdelmet folytatnak egymással, hogy általuk nagyobb hatalomra tessenek szert és kiterjeszthessék befolyásukat.²¹

A magyar államot a második világháborút követő államszocialista átalakulással a sztálini mintára megszervezett pártállami bürokrácia szerezte meg, ez koordinálta az állammosított töketulajdont (Kis és Bence [Rakovski] 1983). A hatvanas évek elejétől a hetvenes évek elejéig a bürokratikus rend és a szakértelmiség úton volt afelé, hogy az államot irányító teleologikus redisztributorok osztálypozíciója körül új értelmiségi osztállyá szervezze önmagát, ez a kísérlet később megghiúsulni látszott.²² A rendszerváltás nagyrészt azonban

20 Ehhez részletesebben lásd: Gagyí 2014b, 2015b, 2016, 2017, 2018; Éber 2018c.

21 Az állam részletesebb meghatározásához, jellemzéséhez, kialakulásának és struktúrájának elemzéséhez: Therborn 1978; Bourdieu [1992] 2000: 428–430; [1994] 2002: 85–115.

22 Lásd mindenekelőtt: Konrád és Szelényi [1978] 1989; Szelényi [1982] 1990, [1986–1987] 1990.

mégis a reformértelmiség átmeneti osztályának sikerét hozta el.²³ Ebben kulcsszerepet játszott a későkádári technokrácia, az államszocializmus neoliberális reformjára törekvő közgazdász-értelmiségi osztályfrakció, a Pénzügykutatási Intézet kutató-, valamint a *Fordulat és reform* szerzőgárdájának több tagja.²⁴

A rendszerváltást követően az állam gazdaság- és társadalompolitikáját e külföldi működőtőke-beáramlást, privatizációt és deregulációt támogató, a centrumtőke pozíció-szerzését segítő, a helyi munka értékét leszorító, érdekvényesítő képességét meggyengítő értelmiség átmeneti osztály határozta meg.²⁵ Ennek technokrata, szakértő, szakértelmiségi, illetve menedzseri frakciói köztes-közvetítő osztályokként komprádorszerepet tölthettek be a centrumszék helyű külföldi működőtőke hazai beágyazódásakor, miközben az állam irányításában is kulcsszerepet vállaltak. A külső erőfölény, a neoliberalizmus globális hegemoniája belső szervezőerővé vált: létrehozott egy elsődlegesen a centrumszék helyű külföldi működőtőkével szövetséget kötő politikai-gazdasági tömböt, mellyel szemben egy elsődlegesen a félperifériás, helyi tőkével szövetségre lépő politikai-gazdasági tömb szegült szembe.²⁶

Mindkét tömb tőkebarát és munkaellenes politikát folytatott, e tekintetben tehát mindkettő jobboldali volt. E tőkés politikai-gazdasági szövetségek ideológiai címkei több szempontból is esetlegesek és pontatlanok, ezért félrevezető lenne ideológiai önmeghatározásaikkal azonosítani és így nevezni őket. E tömbök működését ugyanis nem ideológiai önmeghatározásuk, hanem érdekviszonyaik diktálta reálpolitikájuk formálta. Nem működésüket igazították ideológiai önmeghatározásukhoz, hanem fordítva: ideológiai önmeghatározásaikat igazították működésük valós logikájához (vö. Therborn 1980). Ideológiai címkeik és neveik részben elkendőzik valós érdekviszonyaikat, részben pedig megszépítik azokat. Az elsődlegesen a centrumszék helyű külföldi működőtőkével, transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézetekbe szervezett nagytőkével szövetséget kötő politikai-gazdasági tömb tőkebarát és munkaellenes (tehát jobboldali) politikája mellett ideológiai megjelölései jellemzően „baloldali”, „liberális”, „szabad”, „európai” és „demokratikus” volt.

23 Lásd főként: Konrád és Szelényi [1992] 1995; Melegh 2016, 2018.

24 Csak a legfontosabb munkákat idézve: Szalai 1989, 1997, 2001; Csizmadia 2001; Bockman 2000, 2007, 2011, 2012; Bockman és Eyal [2002] 2014; Bockman és Bernstein 2008; Gagy 2014a, 2014c, 2015c, 2018; Böröcz 2017; Fábry 2017, 2019; Éber 2008, 2019.

25 Lásd főként: Eyal, Szelényi és Townsley 1996a, 1996b, 1998; Thoma 1995, 1998; Szalai 1994, 1997, 2001; Eyal 2003; Ost 2005, [2005] 2009; Pogátsa 2016; Földes és Antal 2016; Scheiring 2016, 2019; Sebők 2016, 2019.

26 Lásd mindenképp: Laki 2006, 2009; Angelusz és Tardos 2005, 2006, 2009, 2010; Stark és Vedres 2012; Gagy 2014a, 2016; Éber, Gagy, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014.

Az elsődlegesen a félperifériás, helyi tőkével szövetségre lépő politikai-gazdasági tömb szintén tőkebarát és munkaellenes (tehát jobboldali) politikát folytatott, ideológiai címkéi „jobboldali”, konzervatív”, „polgári”, „nemzeti”, „keresztény”, „magyar” volt (vö. Csillag–Szelényi 2015). Előbbire vonatkozóan mégis pontosabb a „demokratikus antipopulizmus” kifejezés, míg utóbbit az „antidemokratikus populizmus” írja le jobban.²⁷

Az 1990-es és 2000-es éveket e két politikai-gazdasági tömb, azaz tőkefrakciók és köztes-közvetítő osztályok szövetségi blokkjainak küzdelme, versengő együttműködése határozta meg. A küzdelem a magyar állam kulcspozícióinak megszerzéséért, elfoglalásáért vagy legalábbis befolyásolásáért folyt. E küzdelem a 2008-as válságot követően a 2009-es Európai Parlamenti választáson, majd a 2010-es országgyűlési és helyhatósági választásokon dőlt el. A győztes tömb átvette az államot, kialakított egy új tőkefelhalmozási rezsimet, kiépített egy helyi, félperifériás hegemoniát, újjászervezte a korábbi politikai-gazdasági szövetségeket, a helyi hegemoniával ki nem egyező vagy az ellen lázadó erőket pedig kiszorította korábban megszerzett pozícióikból.²⁸ Riválisai hídfőállításainak bevételével, valamint az állam valamennyi kulcspozíciójának elfoglalásával a győztes politikai-gazdasági tömb uralkodó osztállyá szervezte önmagát. Ez az uralkodó osztály az államon és az új felhalmozási rezsimen keresztül egyszerre szavatolja centrumtőke, félperifériás helyi tőke és félperifériás nem-helyi tőke felhalmozását, a munka érdekvédelmének akadályozásával pedig egyszerre veti alá a helyi munkát saját uralmának, valamint a három Magyarországon termelő tőkefrakciónak. Az uralkodó osztály újjászervezi a köztes és közvetítő osztályok munkaviszonyait, állami védelemért, támogatásért és kompenzációért cserébe pedig autonómiájuk csorbítását is elfogadhatja velük.

Az uralkodó osztály hegemoniája mégsem kikezdehetetlen. Mint minden félperifériás osztályszerkezet helyi uralkodó osztálya, globális összefüggésben e lokális uralkodó osztály is alárendeltje a centrumtőkének, az azzal szövetséges centrumállamoknak, a centrum uralkodó osztályainak (Gerőcs és Jelinek 2018). E félperifériás hegemonia helyzete csak addig lehet szilárd, amíg biztosítja a centrumtőke helyi munka általi felhalmozásának feltételeit. Amint ez az új tőkefelhalmozási rezsim már nem tudja biztosítani a nagyobbreszt centrum-székhelyű, kisebbreszt pedig félperifériás, de nem-helyi működőtőke felhalmozását, az uralkodó osztály hegemoniája meginog. De megingathatja ezt a hegemoniát az is, ha a helyi munka hatékonyabban megszervezi önmagát, vagyis, ha önmaga vagy érdekképviselőte

27 Minderről részletesebben: Gagyí 2014a, 2016; Éber, Gagyí, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014.

28 E kiszorított politikai-gazdasági tömb társadalomtudományi értelmisége az új rezsimet magyar polipnak nevezi és posztkommunista maffiaállamként értelmezi (Magyar 2013, 2015). Ez az értelmezés elsősorban a köztes-közvetítő osztályok azon frakcióiban honosodott meg, amelyek a kiszorított gazdasági-politikai tömb szövetségesei voltak, vagy még ma is azok.

el tudja érni, hogy a dolgozók visszavonják munkájukat a termelésből. Veszélyeztetni e hegemoniát a munkaerőhiány, valamint az is, ha számottevően drágul a munkaerő ára. Közép és hosszabb távon a háztartásokra, a társadalmi reprodukció szférájára háruló teher nyomása alatt az informális munka kollektív elvégzésére és szolidáris megosztására épülő kezdeményezések is megvethetik hegemoniaellenes szerveződések alapjait. Ezek ráadásul egy fokról-fokra felépített ellenhegemonia megalapozására is alkalmassá válhatnak.

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar társadalom osztályszerkezete egy félperifériás társadalom *lokális* osztályszerkezete, melyben ugyanakkor a kapitalista világgazdasági rendszer *globális* osztályszerkezete mutatkozik meg. A helyi osztályszerkezet tőke–munka viszonyait a világszintű munkamegosztás centrum–periféria munkamegosztásának belső társadalmi megjelenése teszi összetetté. E félperifériás, kelet-közép-európai társadalom osztályszerkezetében a félperifériás, helyi munka egyszerre alávetett a „külföldi” és a „hazai” tőkének. Egyfelől a transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézetekbe szervezett centrumtőkének, valamint a külföldi működőtőke másik forrásának, a félperifériás, nem-helyi tőkének, melyet 2010 után az állam éppen a centrumtőke pozícióinak ellensúlyozására vont be a „keleti nyitás” politikájával. Másfelől, a helyi munka alávetettje a félperifériás, helyi tőkének (vagyis a nemzeti tőkésosztálynak) is. Az állam 2010 után kiépített új, felhalmozási rezsimjében egyszerre garantálja e három tőkefrakció értékfelhalmozását, miközben ennek terhét a munkára, a munkaerő reprodukciójának szférájára terheli. Egyrészt a formális munkára, másrészt az informális munkára, különösen pedig az informális reprodukzív munka zömét elvégző nőkre. A tőke felhalmozásának és a profit kinyerésének árát így egyszerre finanszírozza a formális munka (a bémunka közvetlen kizsákmányolása), valamint a háztartások informális munkája (a társadalmi reprodukció szférájának közvetett kizsákmányolása).

A félperifériás osztályszerkezet tőke–munka viszonyának két oldala még nem ír le valamennyi osztályhelyzetet. A tőkés vállalkozások igazgatása, az államok közfeladatai, valamint újraelosztó tevékenysége köztes és közvetítő osztálypozíciókat is létrehoz. Helyzetük a félperiférián és a periférián jelentősen eltér a centrumközéposztályok helyzetétől, ezért fogalmilag is érdemes különbséget tenni, a félperifériás, valamint perifériás középosztályok helyett helyesebbnek látszik e világrendszer-pozíciókban inkább köztes, illetve közvetítő osztályokról beszélni. A köztes-közvetítő osztályok eszményítik és mintának tekintik a centrum középosztályainak életfeltételeit, ezért olyan körülmények elérését tűzik célul maguk elé, amelyeket a centrum középosztályainak tulajdonítanak. E köztes-közvetítő osztályok legfőbb vágyává így a centrumközéposztály idealizált életkörülményeinek

elérése, a felzárkózás, a centrumhoz történő felemelkedés válik. E köztes-közvetítő osztályok politizálódásának fő oka a felzárkózás akarása, ami miatt viszonylagos mozgékonyaságuk és erőforrásaik miatt más osztálypozíciókhoz képest könnyebben vonódnak be politikai-mozgalmi kezdeményezésekbe. A tőkefelhalmozás ciklusainak felívelő-bővülő szakaszaiban az uralkodó osztály társadalmi szövetségeseként bekapcsolódnak a felzárkózási stratégiák kialakításába, valamint a felzárkózás gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális projektjeibe. A tőkefelhalmozás ciklusainak leívelő-kimerülő szakaszaiban, a korábbi társadalmi szövetségek felbomlását követően azonban a felzárkózási kísérlet kudarcra miatt elszenvedett sérelmeiket jellemzően az alávetett osztályok felé fordulva, *közös sérelemként* fogalmazzák meg. Válságperiódusban alávetett osztályokként az állam védelmét, támogatását és kompenzációját követelik a maguk számára. Mindenekelőtt ez magyarázza, hogy 2008 és 2010 után e félperifériás köztes-közvetítő osztályok nagyobbik része miért fogadja el szabadságának és autonómiájának csökkentését is, ha cserébe az államtól védelmét, támogatását és kompenzációt kap (egyebek mellett a – tág értelemben vett – társadalom-politikai újraelosztáson keresztül).

2010-ben a korábban elsősorban a helyi tőkével szövetséget kötő politikai-gazdasági tömb legyőzte azt a rivális politikai-gazdasági tömböt, mely elsősorban a centrumszékhelyű külföldi működőtőkével kötött szövetséget s amellyel 1990 és 2010 között a magyar állam megszerzésért, elfoglalásáért, de legalábbis befolyásolásáért küzdött. A győztes politikai-gazdasági tömb behódolásra kényszerítette vagy kiszorította a rivális politikai-gazdasági tömb képviselőit, elfoglalta az állam kulcspozícióit, újjászervezte társadalmi, gazdasági és politikai szövetségi rendszerét, új tőkefelhalmozási rezsimit és félperifériás hegemoniát épített ki. A győztes politikai-gazdasági tömb az elfoglalt állam segítségével uralkodó osztállyá szervezte önmagát, és egészen addig alávetett helyzetben fogja tartani a hazai munkát, illetve egészen addig aláveti félperifériás hegemoniájának a köztes-közvetítő osztályokat, amíg tőkefelhalmozási rezsimje képes olajozottan működni. Amint azonban e rezsim már nem képes biztosítani a centrumtőke megfelelő ütemű felhalmozását, a profit elvárt mértékű kinyerését – akár egy újabb válság, akár a növekvő munkaerőhiány vagy a munkaerő árának számottevő emelkedése miatt –, e szilárdnak látszó félperifériás hegemonia is meginog.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm a *Helyzet Műhely*, valamint a *Politikatörténeti Intézet és Alapítvány Társadalom-elméleti Műhelye* tagjainak, hogy kézirataimhoz fűzött észrevételeik és kritikai megjegyzéseik

egész sorával segítették e többszörösen javított változat elkészültét. Igyekeztem valamennyi javaslatot megfogadni, ennek ellenére valószínűleg ez a változat is jócskán ad majd lehetőséget a kritikára és a vitára.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): Választói tömbök rejtett hálózata. In: *Törések, hálók, hidak: Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Szerk.: Angelusz Róbert – Tardos Róbert. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In: *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Szerk.: Kovách Imre. Napvilág.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2009): A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 18., No. 2.: 29–57.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2010): A törésvonalak átrendeződése, avagy egy divergenciaspirál megjelenése? In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 20., No. 1.: 4–25.
- Arrighi, Giovanni (1966): The Political Economy of Rhodesia. In: *New Left Review*, Vol. 1., No. 39.: 35–65.
- Arrighi, Giovanni ([1990] 2014): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. In: *Eszmélet*, Vol. 26., No. 103.: 159–192.
- Arrighi, Giovanni (2010): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. Verso.
- Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel ([1983] 2016): Osztály és rend a világrendszer-elemzés perspektívájából. In: *Eszmélet*, Vol. 28., No. 112.: 165–184.
- Arrighi, Giovanni – Drangel, Jessica (1986): The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 10., No. 1.: 9–74.
- Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. – Brewer, Benjamin D. ([2003] 2011): Ipari konvergencia, globalizáció és az észak–dél szakadék. In: *Globalizáció és fejlődés: Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*. Szerk.: Scheiring Gábor – Boda Zsolt. Védegylet – Új Mandátum.
- Bence György – Kis János [Rakovski, Marc] (1983): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Magyar Füzetek Könyvei.
- Bockman, Johanna (2000): Economists and Social Change: Science, Professional Power and Politics in Hungary, 1945–1995. (Doktori értekezés.) University of California.

- Bockman, Johanna (2007): The Origins of Neoliberalism between Soviet Socialism and Western Capitalism: „A Galaxy without Borders”. In: *Theory and Society*, Vol. 36., No. 4.: 343–371.
- Bockman, Johanna (2011): *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford University Press.
- Bockman, Johanna (2012): The Long Road to 1989: Neoclassical Economics, Alternative Socialisms, and the Advent of Neoliberalism. In: *Radical History Review*, No. 112.: 9–42.
- Bockman, Johanna – Eyal, Gil ([2002] 2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. In: *Fordulat*, No. 21.: 102–149.
- Bockman, Johanna – Bernstein, Michael A. (2008): Scientific Community in a Divided World: Economists, Planning, and Research Priority during the Cold War. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 50., No. 3.: 581–613.
- Bourdieu, Pierre ([1966] 1971): Osztályhelyzet és osztálypozíció. In: *Francia szociológia*. Szerk.: Ferge Zsuzsa. Közgazdasági és Jogi.
- Bourdieu, Pierre ([1978] 2014): Szimbolikus tőke és társadalmi osztályok. In: *Replika*, Vol. 25., No. 87.: 7–18.
- Bourdieu, Pierre ([1979] 1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. (Ford.: Nice, Richard.) Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre ([1979] 2010): A habitus és az életstílusok tere. In: *Replika*, No. 72.: 49–94.
- Bourdieu, Pierre ([1981] 1987): A politikai mező. In: *Valóság*, Vol. 30., No. 1.: 110–115.
- Bourdieu, Pierre ([1984] 1988): A képviselő és a politikai fetisizmus. In: *Valóság*, Vol. 31., No. 4.: 116–120.
- Bourdieu, Pierre ([1985] 2013): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In: *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. (E-book.) Szerk.: Angelusz Róbert – Gecser Ottó – Éber Márk Áron. ELTE TáTK.
- Bourdieu, Pierre ([1992] 2000): A mezők logikája. In: *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Szerk.: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter. Új Mandátum.
- Bourdieu, Pierre ([1994] 2002): *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (1998): A neoliberalizmus lényege. In: *Esély*, Vol. 10., No. 6.: 3–8.
- Böröcz József (1989a): Két szék között: Motívumok egy társadalomképhez. In: *Valóság*, Vol. 32., No. 11.: 72–82.
- Böröcz József (1989b): Mapping the Class Structures of State Socialism in East-Central Europe. In: *Research in Social Stratification and Mobility*, Vol. 8.: 279–309.

- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 2., No. 3.: 3–20.
- Böröcz József ([1992] 1993): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. In: *Eszmélet*, No. 5., Vol. 18–19.: 74–88.
- Böröcz József (2014): Regimes of Remittance Dependency: Global Structures and Trajectories of the Former Soviet 'Bloc'. In: *Demográfia*, Vol. 57., No. 5.: 5–37.
- Böröcz József (2015): Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban” és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása. In: *Eszmélet*, Vol. 27., No. 108.: 108–130.
- Böröcz József (2017): *Hasított fa: A vilárendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. L'Harmattan – Eszmélet.
- Brenner, Robert (2004): New Boom or New Bubble? The Trajectory of the US Economy. In: *New Left Review*, Vol. 45., No. 25.: 57–100.
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.
- Brenner, Robert (2010): The Long Downturn: The Roots of the Crisis in the Real Economy. (Economic Growth Policy Paper.) New America Foundation.
- Brenner, Robert (2017): Introducing Catalyst. In: *Catalyst*, Vol. 1., No. 1.
- Cardoso, Fernando Henrique – Faletto, Enzo ([1971] 1979): *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley–Los Angeles–London.
- Cohen, G. A. (1979): The Labor Theory of Value and the Concept of Exploitation. In: *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 8., No. 4.: 338–360.
- Csányi Gergely (2019): Genderrezsím és „nőpolitika” Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés. In: *Fordulat*, No. 26.: 115–141.
- Csányi Gergely – Gagy Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 5–30.
- Csillag, Tamás – Szelényi, Iván (2015): Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-communist Europe. In: *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, Vol. 1., No. 1.: 18–48.
- Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra: A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég.
- Czifusz Márton – Ivanics Zsófia – Meszmann T. Tibor – Kovai Cecília (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtemetben. In: *Fordulat*, No. 26.: 142–170.
- Dale, Gareth (2011a) (szerk.): *First the Transition, then the Crash: Eastern Europe in the 2000s*. Pluto.
- Dale, Gareth (2011b): Introduction: The Transition in Central and Eastern Europe. In: *First the Transition, then the Crash: Eastern Europe in the 2000s*. Pluto.

- Dunaway, Wilma A. ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. In: *Fordulat*, No. 24.: 53–87.
- Eyal, Gil (2003): *The Origins of Post-Communist Elites: From the Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. University of Minnesota Press.
- Eyal, Gil – Szelényi Iván – Townsley, Eleanor (1996a): Posztkommunista menedzserizmus: A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 5., No. 2.: 7–29.
- Eyal, Gil – Szelényi Iván – Townsley, Eleanor (1996b): Posztkommunista menedzserizmus: A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai II. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 5., No. 3.: 7–32.
- Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleanor (1998): *Making Capitalism without Capitalists: Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. Verso.
- Éber Márk Áron (2008): Az „ökonokrata” szakértelmiség útja az osztályhatalomhoz: Társadalom- és fogalomtörténeti vázlat. In: *Társadalmi Tanulmányok 2008*. ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Éber Márk Áron (2013a): Megkülönböztetett különbségek: A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához. (Doktori értekezés.) ELTE Szociológia Doktori Program.
- Éber Márk Áron (2013b): Megkülönböztetett különbségek: A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához: Doktori (PhD) értekezés tézisei. In: *socio.hu*, Vol. 3., No. 3.: 107–112.
- Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele: A magyar állam külső eladósodásának történetéről. In: *Fordulat*, No. 21.: 64–86.
- Éber Márk Áron (2015a): Osztályszerkezet Magyarországon a világrendszer-elemzés perspektívájából. In: *Replika*, No. 92–93.: 119–140.
- Éber Márk Áron (2015b): Következtetések: A „magyar társadalom” tagolódásának megértése felé. In: *Replika*, No. 94.: 147–159.
- Éber Márk Áron (2018a): Ami kinn, az van benn: A „magyar társadalom” külső függőségeinek és belső szerkezeteinek viszonyáról. In: *socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, Vol. 8., No. 2.: 119–134.
- Éber Márk Áron (2018b): A világrendszer-elemzés. In *Marx...: Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Szerk.: Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor. Napvilág: 160–174.
- Éber Márk Áron (2018c): A jéghegy csúcsa: Középosztályi tiltakozások a 2010 utáni Magyarországon globális összefüggésben, a Hallgatói Hálózat példáján. In: *Mozgalmi társadalom*. Szerk.: Antal Attila. Noran Libro.
- Éber Márk Áron (2019): Neoliberalizmus az államszocialista Magyarországon: A neoliberalizmus hordozócsoportja és az átmeneti osztály a tőkés világ gazdaság

- kelet-közép-európai félperifériáján 1989 előtt. In: *Neoliberális hegemonia Magyarországon: Elemzés és kritika*. Szerk.: Antal Attila. Noran Libro.
- Éber Márk Áron – Gagyí Ágnes (2014): Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. In: No. 21.: 170–191.
- Éber Márk Áron – Gagyí Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No. 21.: 10–63.
- Éber Márk Áron – Gagyí Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. In: *Fordulat*, No. 26.: 28–75.
- Fáber Ágoston (2018): *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Napvilág.
- Fábry, Ádám (2011): From Poster Boy of Neoliberal Transformation to Basket Case: Hungary and the Global Economic Crisis. In: *First the Transition, then the Crash: Eastern Europe in the 2000s*. Szerk.: Dale, Gareth. Pluto.
- Fábry, Ádám (2017): The Origins of Neoliberalism in Late ‘Socialist’ Hungary: The Case of the Financial Research Institute and ‘Turnabout and Reform’. In: *Capital & Class*, Vol. 42., No. 1.: 77–107.
- Fábry, Ádám (2019): *The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. Palgrave MacMillan.
- Ferge Zsuzsa (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek: Állam, kormányok, civilek*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék.
- Ferge Zsuzsa (2005): Ellenálló egyenlőtlenségek: A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. In: *Esély*, Vol. 17., No. 4.: 3–38.
- Ferge Zsuzsa (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*. Osiris.
- Fordulat* (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelés a kapitalizmusban. No. 24.
- Fordulat* (2019): Klímaváltozás és kapitalizmus. No. 25.
- Földes György (1995): *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Maecénás.
- Földes György – Antal Attila (2016) (szerk.): *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Napvilág.
- Fraser, Nancy ([2016] 2018): A tőke és a gondoskodás ellentmondásai. In: *Fordulat*, No. 24.: 88–108.
- Gagyí Ágnes (2014a): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. In: *Fordulat*, No. 21.: 298–316.
- Gagyí, Ágnes (2014b): Smartphones and the European Flag: The New Hungarian Demonstrations for Democracy. *LeftEast*. Interneten: <http://www.criticatac.ro/lefteast/smartphones-and-eu-flag-hungarian-demos-for-democracy/> (Letöltve: 2019.07.21.).
- Gagyí Ágnes (2014c): Beágyazott kritika: A *Fordulat* és reform kontextusa. In: *Fordulat*, No. 21.: 150–169.

- Gagyi, Ágnes (2015a): Why Don't East European Movements Address Inequalities the Way Western European Movements Do? A Review Essay on the Availability of Movement-Relevant Research. In: *Interface: A Journal for and about Social Movements*, Vol. 7., No. 2.: 15–26.
- Gagyi, Ágnes (2015b): Social Movement Studies for East Central Europe? The Challenge of a Time-Space Bias on Postwar Western Societies. In: *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, Vol. 1., No. 3.: 16–36.
- Gagyi, Ágnes (2015c): Moment of Political Critique by Reform Economists in Late Socialist Hungary: 'Change and Reform' and the Financial Research Institute in Context. In: *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, Vol. 1., No. 2.: 59–79.
- Gagyi, Ágnes (2016): 'Coloniality of Power' in East Central Europe: External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics. In: *Journal of World-Systems Research*, Vol. 22., No. 2.: 349–372.
- Gagyi, Ágnes (2017): What it Takes to Compare Non-Core Movements: A World-Systems Perspective: Two Cases from Contemporary East Central European Movements. In: *Interface: A Journal for and about Social Movements*, Vol. 9., No. 2.: 61–82.
- Gagyi Ágnes (2018): *A válság politikái: Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Napvilág.
- Gagyi, Ágnes – Éber, Márk Áron (2015): Class and Social Structure in Hungarian Sociology. In: *East European Politics and Societies and Cultures*, Vol. 29., No. 3.: 598–609.
- Gagyi Ágnes – Jelinek Csaba – Pósfai Zsuzsanna – Vigvári András (2019): Lakhatási helyzet a válság után. Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. In: *Fordulat*, No. 26.: 199–224.
- Gerőcs, Tamás – Pinkasz, Gerőcs (2017a): Debt-Ridden Development on Europe's Eastern Periphery. In: *Global Inequalities in World-Systems Perspective: Theoretical Debates and Methodological Innovations*. Szerk.: Boatcă, Manuela – Komlosy, Andrea – Nolte, Hans-Heinrich. Routledge.
- Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2017b): A KGST a világrendszerben: Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. In: *Eszmélet*, Vol. 29., No. 113.: 15–36.
- Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2019): Magyarország az európai munkamegosztásban. A termelés áthelyezése a globális járműipari értékláncokban. In: *Fordulat*, No. 26.: 172–198.
- Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban: Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben. In: *Eszmélet*, Vol. 30., No.: 118.: 12–33.
- Gilly, Gyula (2018): *Misplaced Priorities and Missing Consistency: Health Policy in Hungary and its Consequences on Health and Health Funding*. Friedrich Ebert Stiftung.

- Janos, Andrew C. ([2000] 2003): *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Helikon.
- Jelinek, Csaba (2017): *Uneven Development, Urban Policy Making and Brokerage: Urban Rehabilitation Policies in Hungary Since the 1970s*. (Doktori értekezés.) Department of Sociology and Social Anthropology, Central European University.
- Kasnyik Márton (2017): Minél többet keresel, annál jobban kedvezett neked a Fidesz-kormány. *G7*. Interneten: <https://g7.hu/allam/20171202/minel-gazdagabb-vagy-annal-jobban-kedvezett-neked-a-fidesz-kormany/> (Letöltve: 2019.07.21.).
- Konrád György – Szelényi Iván ([1978] 1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat.
- Konrád György – Szelényi Iván ([1992] 1995): Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. In: *Társadalmi rétegződés*. Szerk.: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. Aula.
- Kovács, Katalin – Váradi, Mónika Mária (2000): *Women's Life Trajectories and Class Formation in Hungary*. In: *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*. Szerk.: Gal, Susan – Klugman, Gail. Princeton University Press.
- Laki László (2006): Rendszerváltások Magyarországon a 20. században. In: *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Szerk.: Kovách Imre. Napvilág.
- Laki László (2009): *Rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”*. Napvilág.
- Lukács György ([1923] 1971): Történelem és osztálytudat: Tanulmányok a marxista dialektikáról. In: *Történelem és osztálytudat*. Magvető.
- Magyar Bálint (2013) (szerk.): *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam*. Noran Libro.
- Magyar Bálint (2015): *A magyar maffiaállam anatómiája*. Kossuth.
- Marx, Karl ([1867] 1955): *A tőke: A politikai gazdaságtan bírálatja*. I. kötet. Szikra.
- Melegh Attila (2015): Egyenlőtlen cserék felé: Európa és a vándorlási egyenlegek globális változása. In: *Eszmélet*, Vol. 27., No. 108.: 43–81.
- Melegh Attila (2016): Átmeneti osztály és hegemonia: Előadás Szelényi Iván tiszteletére. In: *Eszmélet*, Vol. 28., No. 112.: 78–91.
- Melegh Attila (2018): Passzív forradalmak: A magyarországi jobboldali radikalizálódás történeti szociológiai gyökerei. In: *Lépték és ironia: Szociológiai kalandozások*. Szerk.: Bozóki András – Füzér Katalin. L'Harmattan – Magyar Tudományos Akadémia Társalomtudomány Kutatóközpont.
- Moore, Jason W. ([2014] 2019): Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félni „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. In: *Fordulat*, Vol. 12., No. 25.: 17–52.
- Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso.

- Mong Attila (2012): *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri.
- Nahalka, István (2018): *Back to the Past: The Education System of Hungary After 2010*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Neumann, Eszter – Mészáros, György (2019): From Public Education to National Public Upbringing: The Neoconservative Turn of Hungarian Education after 2010. In: *Austerity and the Remaking of European Education*. Szerk.: Traianou, Anna – Jones, Ken. Bloomsbury.
- Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Cornell University Press.
- Ost, David ([2005] 2009): Hogyan veszítették el a liberálisok a munkásság támogatását? In: *Kétezer*, Vol. 21., No. 1.
- Pakulski, Jan – Waters, Malcolm (1996): *The Death of Class*. Sage.
- Pogátsa Zoltán (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana: Az északi modell esélyei*. Osiris.
- Pósfai, Zsuzsanna (2018): Reproducing Uneven Development on the Hungarian Housing Market. (Doktori értekezés.) Doctoral School of Geosciences Department of Economic and Social Geography, Faculty of Science and Informatics, University of Szeged.
- Pósfai, Zsuzsanna – Jelinek, Csaba (2019): Reproducing Socio-Spatial Unevenness Through the Institutional Logic of Dual Housing Policies in Hungary. In: *Regional and Local Development in Times of Polarisation: Re-thinking Spatial Policies in Europe*. Szerk.: Lang, Thilo – Görmár, Franziska. Palgrave Macmillan.
- Roemer, John (1982a): *A General Theory of Exploitation and Class*. Harvard University Press.
- Roemer, John (1982b): New Directions in the Marxian Theory of Exploitation and Class. In: *Politics and Society*, Vol. 11., No. 3.: 253–287.
- Scheiring Gábor (2016): A nemzeti burzsoázia diszkrét bája: A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana. In: *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Szerk.: Földes György – Antal Attila. Napvilág.
- Scheiring Gábor (2019) (Kéziratban, megjelenés előtt.): *A felhalmozó állam: Magyarország a demokrácia hanyatlásától az autoriter államkapitalizmusig*. Napvilág.
- Sebők Miklós (2016): A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In: *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Szerk.: Földes György – Antal Attila. Napvilág: 46–76.
- Sebők Miklós (2019) (Kéziratban, megjelenés előtt.): *Paradigmák fogságában: Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Napvilág.
- Secombe, Wally ([1974] 2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 31–52.

- Stark, David – Vedres, Balázs (2012): Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. In: *American Sociological Review*, Vol. 77., No. 5.: 700–722.
- Szegő Andrea (1989): Világgazdasági függés, eladósodás, válság. In: *Eszmélet*, Vol. 1., No. 1.: 65–99.
- Szalai Erzsébet (1994): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé: Munkástanácsok 1989–93. T-Twins.*
- Szalai Erzsébet (1997): Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 7., No. 2.: 75–99.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Aula.
- Szalai Erzsébet (2004): *Az első válaszkíséret: A létezett szocializmus és ami utána jön. . .* Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2006a): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet. . .* Új Mandátum.
- Szalai Erzsébet (2006b): Tőke–munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban. In: *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.* Szerk.: Kovách Imre. Napvilág.
- Szelényi Iván ([1982] 1990): Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. In: *Új osztály, állam, politika.* Gondolat.
- Szelényi Iván ([1986–1987] 1990): A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: 'Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz' önkritikus felülvizsgálata. In: *Új osztály, állam, politika.* Gondolat.
- Szikra, Dorottya (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. In: *Journal of European Social Policy*, Vol. 24., No. 5.: 486–500.
- Szikra, Dorottya (2018a): *Welfare for the Wealthy: The Social Policy of the Orbán-regime, 2010–2017.* Friedrich Ebert Stiftung.
- Szikra, Dorottya (2018b): Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. In: *Lépték és ironia: Szociológiai kalandozások.* Szerk.: Bozóki András – Füzér Katalin. L'Harmattan – Magyar Tudományos Akadémia Társalomszociológiai Kutatóközpont.
- Tamás, Gáspár Miklós (2011): Marx on 1989. In: *First the Transition, then the Crash: Eastern Europe in the 2000s.* Szerk.: Dale, Gareth. Pluto.
- Therborn, Göran (1978): *What Does the Ruling Class Do When it Rules: State Apparatuses and State Power under Feudalism, Capitalism and Socialism.* New Left Books.
- Therborn, Göran (1980): *The Ideology of Power and the Power of Ideology.* New Left Books–Verso.
- Thoma László (1995): *Alternatívák nélküli társadalom: Tanulmányok, publicisztikai írások.* Gondolat.

- Thoma László (1998): *A rendszerváltás és a szakszervezetek 1988–1992*. Villányi Úti Könyvek.
- Vastagh Zoltán (2016): Az állami újraelosztás és a jövedelmi egyenlőtlenségek politikai természete. In: *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Szerk.: Földes György – Antal Attila. Napvilág.
- Vastagh Zoltán (2017): *Társadalmi struktúra és állami redistribúció*. Napvilág.
- Vigvári András (1990a) (szerk.): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete.
- Vigvári András (1990b): Eladósodás és adósságkezelés: Vázlat a magyar gazdaság közelmúltjának egy fontos kérdéséről. In: *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szerk.: Vigvári András. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete.
- Wallerstein, Immanuel (1974): The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16., No. 4.: 387–415.
- Wallerstein, Immanuel ([1974] 1983): *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világ gazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat.
- Wallerstein, Immanuel (1976a): A World-System Perspective on the Social Sciences. In: *The British Journal of Sociology*, Vol. 27., No. 3.: 343–352.
- Wallerstein, Immanuel (1976b): Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. In: *Theory and Society*, Vol. 3., No. 4.: 461–483.
- Wallerstein, Immanuel ([2004] 2010): *Bevezetés a világgazdaság-elméletbe*. L'Harmattan–Eszmélet.
- Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. In: *Global Networks*, Vol. 2., No. 4.: 301–334.
- Wright, Erik Olin (1978): *Class, Crisis and the State*. Verso.
- Wright, Erik Olin (1979): *Class Structure and Income Determination*. Academic Press.
- Wright, Erik Olin ([1984] 1997): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Szerk.: Angelusz Róbert. Új Mandátum: 178–221.
- Wright, Erik Olin (1985): *Classes*. Verso.